

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI
(ARAP DİLİ VE EDEBİYATI) ANABİLİM DALI**

**EMEVÎ DÖNEMİ SONUNA KADAR ARAPLARDA
HİTÂBET SANATI**

Yüksek Lisans Tezi

Tülay KOYUN

Ankara-2016

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI
(ARAP DİLİ VE EDEBİYATI) ANABİLİM DALI**

**EMEVÎ DÖNEMİ SONUNA KADAR ARAPLARDA
HİTÂBET SANATI**

Yüksek Lisans Tezi

Tülay KOYUN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Kemal TUZCU

Ankara-2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI
(ARAP DİLİ VE EDEBİYATI) ANABİLİM DALI

EMEVİ DÖNEMİ SONUNA KADAR ARAPLARDA
HİTÂBET SANATI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Kemal TUZCU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

... Prof. Dr. M. Faruk TOPRAK

... Doç. Dr. Kemal TUZCU

... Yard. Doç. Dr. Erdinc DOĞRU

.....

.....

İmzası

.....
.....
.....
.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....Tülay Koyun.....

İmzası

....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V
TRASNKRİPSİYON	VII
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
CÂHİLİYYE DÖNEMİNDE HİTÂBET	7
1.1.CÂHİLİYYE DÖNEMİNDE HATÎP VE HİTÂBET ÖZELLİKLERİ.....	11
1.2.CÂHİLİYYE DÖNEMİNDE HİTÂBET TÜRLERİ.....	22
1.2.1. Siyâsî Hitâbet	22
1.2.2. Sosyal Hitâbet	27
1.2.3. Dinî Hitâbet	30
II. BÖLÜM	
İSLÂMÎ DÖNEM 'DE HİTÂBET	37
2.1. SADRU'L- İSLÂM DÖNEMİ (İLK İSLÂM DEVRİ)'NDE HİTÂBET	37

2.2. EMEVÎ DÖNEMİNDE HİTÂBET	44
2.2.1. İSLÂMÎ DÖNEMDE HATÎP VE HİTÂBET ÖZELLİKLERİ	49
2.2.2. İSLÂMÎ DÖNEMDE HİTÂBET TÜRLERİ	71
2.2.2.1. Siyâsî Hitâbet	71
2.2.2.2. Sosyal Hitâbet	87
2.2.2.3. Dinî Hitâbet	98
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	110
TEZ ÖZETİ/ ABSTRACT	115

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması, İslâmiyetten önceki dönem olarak bilinen Câhiliyye Döneminden, Emevî Dönemi sonuna kadar (750) süren dönem boyunca, Arap Edebiyatında ilk edebî türlerden biri olan, "beliğ söz söyleme sanatı" diyebileceğimiz hitâbetin gelişimi ve geçirdiği değişimi bütün yönleriyle ele almaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, hitâbet sözcüğünün kökeni ve bir edebî terim olarak kullanıldığı deyimler ve diğer ifadelere yer verilmiş, Araplarca bir bilim dalı olarak kabul edilen bu edebî türün tarihsel gelişimi hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci Bölümde, Câhiliyye Döneminde hitâbetin amacı, önemi, gelişme nedenleri ve hatîp özellikleri hakkında bilgi verilerek, bu dönem hitâbeti dil, üslûp, içerik açısından incelenmiştir.

İkinci Bölümde, Sadru'l-İslâm ve Emevî Dönemini kapsayan İslâmî Dönemde, hitâbetin gelişme nedenleri ve geçirdiği değişim hakkında bilgi verilip, bu dönem hitâbeti dil, üslûp, içerik bakımından kapsamlı bir şekilde incelenerek, Arap Edebiyatında hitâbetin önemi, gelişimi ve nesir sanatına olan katkıları Sonuç Bölümünde ortaya konulmuştur.

Tez çalışmam süresince bana vakit ayıran, yardımını ve desteğini esirgemeyen Sayın Hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Kemal Tuzcu'ya, çalışmam süresince sorularımı cevaplama nezâketini gösteren Sayın Hocam Prof. Dr. Faruk Toprak'a, aradığım kaynağa ulaşmamda yardımcı olan Sayın Hocam Prof. Dr. Bedrettin Aytaç'a, bilgi ile donanmamda emeği geçen bütün hocalarıma ve Anabilim Dalımız Araştırma Görevlisi arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunar, bu süreçte bana

destek olan değerli aileme, özellikle de en zor günlerimde yanımıda olan biricik annem, eşim ve oğlum İsmail Koyun'a ayrıca teşekkür ederim.

Tülay KOYUN

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.s. : Aleyhisselâm

AÜDTCFD : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

b. : İbn

Bkz. : Bakınız

Bs. : Baskı

Bty. : Basım tarihi yok

Byy. : Basım yeri yok

c. : Cilt

c.c. : Celle Celâluhu

ç. : Çoğulu

h. : Hicrî

HRÜ. : Harran Üniversitesi

H.z. : Hazreti

kav. : Kerrem Allâhu veche

- M.Ö. : Milattan Önce
- Neşr. : Neşreden
- ö. : Ölüm tarihi
- ra. : Radiyallahu anhu
- s. : Sayfa
- sav. : Sallallahu aleyhi ve sellem
- Sy. : Sayı
- TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- Thk. : Tahkîk eden
- Yay. : Yayınları
- yy. : Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON

Sessiz Harfler:

أ : a/e	ض: d
ب : b	ط : t
ت : t	ظ : z
ث : s	ع : ʿ
ج : c	غ : g
ح : h	ف: f
خ : h	ق: k
د : d	ك: k
ذ : z	ل : l
ر : r	م: m
ز : z	ن: n
س: s	و: v
ش: ş	ه: h
ص: ş	ي: y

Uzun Sestiler :

أ : â أو : û إي : î

Kısa Sestiler:

َ : a-e ُ : u ِ : i

Bu çalışmada Türkçe'de kullanıldığı için Ahmed, Muhammed, Osman, Ömer, Cafer gibi birçok Arapça isim transkripsiyon sistemine göre yazılmamıştır. Ancak, Türkçe'de kullanılmayan ve yazımında zorluk olduğu düşünülen bazı isimler transkribe edilmiştir. Örneğin; Hännâ el-Fâhûrî, el-Câhîz, İbn Manzûr gibi. Eser adları da aynı şekilde transkribe edilmiştir.

Terkîp halindeki isimler Türkçe'de kullanılıyor ise bitişik yazılmış ve birleşik kelimelerden ilkinin cümle içinde bulunduğu yere göre irabında meydana gelen değişiklikler yazıda gösterilmiştir. Örneğin; Abdulhamîd, Muhammed b. Abdilkerîm gibi. Eser isimlerinin de aynı şekilde yazımına özen gösterilmiştir. *Târîhu'l- Edebi'l- Arabî* gibi.

Harf-i tarîf ile gelen kelimelerin başındaki şemsî harflerin okunuşu belirtilerek cümle başında harf-i tarîfler küçük harfle yazılmıştır. Örneğin; eş-Şeybânî, eṭ-Ṭaberî, ez-Zeyyât gibi.

GİRİŞ

Hitâbet Sözcüğünün Tanımı

Arapçada ḥaṭâbe (حُطَابَة) kelimesi, sözlük anlamı nasihat etmek, vaaz vermek, topluluk önünde konuşma yapmak¹ ve hatip olmak² anlamlarına gelen ḥaṭabe (حُطِبَ) fiilinin masdarıdır. Aynı şekilde birinci bâbtan ise ḥaṭabe fiili, (حُطِبَ - يَحُطِبُ الْمَرْأَةَ) evlilik teklif etmek³, kadını evlenmek için ailesinden istemek⁴; dördüncü bâbtan (حُطِبَ - يَحُطِبُ) ise bir şeyin bulanık (sarıya çalan kırmızı) renkte olması⁵ anlamlarına gelmektedir.

Arapların risâle gibi, secîli ve mensûr söz olarak tanımladıkları ḥuṭbe⁶ (حُطْبَة) de ḥaṭâbe gibi masdardır, حُطِبَ عَلَى الْمِنْبَرِ حُطْبَةً / حُطَابَةً (Minberde konuşma yaptı, hutbe okudu.) ve حُطِبَ عَلَى الْقَوْمِ حُطْبَةً (Topluluk önünde konuşma yaptı, hutbe okudu.) şeklinde kullanılmaktadır⁷. حُطِبَ fiilinin ism-i fâili olan ḥaṭîb (حَاطِب) sözcüğü, bir kıza

¹ Luîs Ma'lûf el-Yesûî, *el-Muncid fi'l-Luga*, Dâru'l-Meşriq, 19.Bs., Beyrût Bty., s.186.

² Aynı eser, 186; İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebû'l-Faql Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'Arab*, (thk. Emîn Muhammed 'Abdulvehhâb - Muhammed es-Şâdîk el-'Ubeydî), Dâru'l-İhyâi't- Turâsi'l-'Arabî, Beyrût h.1416/1995,c.IV, s.135.

³ el-Ferâhîdî, el-Ḥalîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, (thk.'Abdulhamîd Hendâvî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1999, c.I, s.419.

⁴ Luîs Ma'lûf el-Yesûî, *a.g.e.*, 186.

⁵ Aynı eser, 186; İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 135.

⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 135.

⁷ el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Ḳâmûsu'l-Muḥîṭ*, (thk. Mektebu Tahkîki't-Turâsi), Müessesetu'r-Risâle, 8.Bs., Beyrût 2005, s.81; İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 135.

tâlip olan ya da bir şeyi isteyen kişi anlamında kullanılırken, hutbe okuyan veya topluluk önünde konuşan ve konuşması güzel olan kişi için mübalağalı ism-i fâil olan hâfîb (حَاطِبٌ ç. حُطْبَاءُ) sözcüğü kullanılmaktadır⁸. Hîfâb (حِطَابٌ) ise biriyle sohbet etmek, konuşmak anlamlarına gelen hâfâbe (حَاطِبٌ) mezîd fiilinin masdarıdır⁹. Kur'an-ı Kerîm'de yer alan¹⁰ "faslu'l-hîfâb" tabiri "delil veya yeminle hükmetme", "gerçekle bâtili birbirinden ayırma" anlamlarının¹¹ yanı sıra hatîbin Allah (c.c.)'a hamd ve duadan sonra "emmâ ba'du" (اَمَّا بَعْدُ) ifadesini kullanması ve "fesâhât" anlamlarına da gelmektedir¹². İlk defa Hz. Dâvûd (ö.M.Ö.975)'un söylediği nakledilen "emmâ ba'du" ibaresinin anlamını Ebû'l-'Abbâs (ö.898), اَمَّا بَعْدَ مَا مَضَى مِنْ الْكَلَامِ ، فَهُوَ كَذَا وَ كَذَا (Geçen sözden sonra şimdi de...) şeklinde ifade etmektedir¹³. Aynı şekilde ilk kez Hz. Dâvûd (as.), Hz. Muhammed (sav.) (ö.632), Ka'b b. Lu'ey (ö.454), Kuss b. Sâ'ide el-İyâdî (ö.600) ve Ya'rub b. Kahtân tarafından kullanıldığı rivayet edilen "emmâ ba'du" ifadesinin İslâm öncesi döneme ve putperest Ka'b b. Lu'ey'e de nisbet edilmesi nedeniyle, zarfın tamamlayanının dua olarak kabul edilmesi daha uygun olduğundan terkîbi, "أَمَّا بَعْدَ دُعَائِي لَكَ" (Sana duamdan sonrasına gelince) şeklinde düşünmek makûl görünmektedir¹⁴.

⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 135; Luîs Ma'lûf el-Yesû'i, *a.g.e.*, 186.

⁹ Luîs Ma'lûf el-Yesû'i, *a.g.e.*, 186; Emîl Bedî' Ya'kûb, *Mevsû'a 'Ulûmi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût 2006, c.V, s.369.

¹⁰ Kur'an-ı Kerîm, Şad Sûresi, 20.

¹¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 135.

¹² Luîs Ma'lûf el-Yesû'i, *a.g.e.*, 186 ; el-Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, 81.

¹³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 135.

¹⁴ Topuzoğlu, Tefîk Rüştü, *Fasli'l-Hitâb*, TDVİA, İstanbul 1995, c.XII, s.217.

Bazı modern sözlüklerde anlamı belâgat, retorik ve konuşma sanatı olarak açıklanan hitâbe masdarına yer verilse de¹⁵, araştırmamızda kullandığımız klasik sözlüklerde bu masdara rastlanmamıştır. "فعالة" vezninde olan bu masdarın, hitâbetin Araplarda bir bilim olarak öğretilmeye başlandıktan sonra sanat olarak değerlendirildiği ve daha sık kullanıldığı tespitinde bulunabiliriz.

Terim olarak hitâbetin, muhâtabı ikna etmeye, gönlünü fethetmeye ve etkilemeye dayanan nesir sanatlarından ve türlerinden biri olarak tanımlanmasının¹⁶ yanı sıra, bir topluluk karşısında bilgi vermek, nasihat etmek, bir fikri aşılama, duyguları harekete geçirmek, bir eyleme teşvik etmek gibi amaçlar doğrultusunda insanları iknâ etmek için söylenen güzel, etkileyici ve beliğ söz söyleme sanatı olduğunu söylemek mümkündür.

Hitâbet İlminin Tarihi

Bireyin doğal eylemlerinden biri olan konuşmanın önem kazanıp, bir sanat türü haline geldiği ülke Antik Yunan'dır. Atina'nın siyasal ve hukuksal yapısı, hitâbetin gerek doğuşunda gerekse gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır¹⁷. Pericles (ö.MÖ.429) döneminde demokrasiyle birlikte Atina halkı arasında konuşma sanatına

¹⁵ Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (nşr. J Milton Cowan), Wiesbaden 1961, s. 246.

¹⁶ Hafâcî, Muhammed 'Abdu'l-Mun'im, *el-Edebu'l-'Arabî ve Târihihi (fi 'Aşreyni'l-Umevî ve 'l-'Abbâsî)*, Dâru'l-Cîl, Beyrût h.1410/1990, s. 232.

¹⁷ Selen, Nevin, *Söz Söyleme Sanatının Tarihsel Gelişimi*, AÜDTCFD, c.XXIX, sy.1/4, 1979, s.1,2.

rağbet artmıştır¹⁸. Aynı şekilde demokrasi ülkeye her alanda yeni bir düzen getirmiş, meydan toplantılarında bu düzenin getirdikleri hakkında konuşacak hatîplere ihtiyaç duyulmuş ve onları yetiştirecek okullar kurulmuştur¹⁹. İlk defa hitâbet dersi veren ve bu konuda kitap yazan Sicilyalı Korax (ö.MÖ.V.yy.) ve öğrencisi Tisias (ö.MÖ.V.yy.) sayesinde²⁰ "söz söyleme" kişisel bir hak ve meleke olmaktan çıkıp sanatın bir kolu haline gelmiştir. Hitâbete duyulan ihtiyacın artmasıyla birlikte, bilge olarak tanınan sofistler de özellikle savunma ve tartışma gibi konuşma türlerinin tekniği üzerinde çalışmaya başlamışlardır²¹. Sözlü müsabakalarda hatîplere, düşmanlarına üstün gelmek için onları nasıl yanıltıp, nasıl gerçekleri sapıtacaklarını öğretmişlerdir²². Sofistlerin elinde sanat haline gelip geliştirilen hitâbet, o devirde haklıyı haksız, haksızı haklı, gerçeği yalan, yalanı gerçek, kötüyü iyi, iyiyi kötü gösterme gücüne sahip olmuş²³, hitâbetin amacı muhatabı kandırmak ve ona kendi görüşünü kabul ettirmek olmuştur²⁴.

Sofistler arasında en çok ün yapmış hatiplerden biri Gorgias (ö.MÖ.376-374) 'tır²⁵. Söz söyleme sanatını felsefe açısından ele alan Aristoteles (ö.MÖ.322) ise²⁶,

¹⁸ el-İmam Muhammed Ebû Zehra, *el-Ḥatâbe; Usûluha- Tariḥuha fî Ezheri 'Usûriha 'inde'l-'Arab*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1934, s.9.

¹⁹ Selen, Nevin, *a.g.m.*, 2.

²⁰ Kaya, Mahmut, *Hitâbet*, TDVİA, İstanbul 1998, c.XVIII, s.156.

²¹ Selen, Nevin, *a.g.m.*, 2.

²² Ebû Zehra, *a.g.e.*, 10.

²³ Selen, Nevin, *a.g.m.*, 3.

²⁴ Kaya, Mahmut, *a.g.m.*, XVIII, 156.

²⁵ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 10.

²⁶ Selen, Nevin, *a.g.m.*, 3.

İslam mantıkçıları tarafından "Kitâbu'l-Hatâbe" adıyla tanınan ünlü "Rhetorica"sında, daha önceki ve çağdaşı ünlü hatîplerin ve bu konuda yazan müelliflerin görüşlerini aktarmanın yanı sıra mantığı hitâbete uygulayarak bu sanata yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu bakımdan "Rhetorica", kendi türünde en eski ve sistematik bir eser olma özelliğini korumuştur²⁷.

Araplarda Sadru'l-İslâm döneminde zirveye çıkıp Emevî döneminde siyasî çatışma ve isyanlardan beslenen hitâbet, ilim olarak ancak I.Abbâsî Döneminde (750-846) öğretilmeye başlanmış, hitâbetin usûlleri ve kuralları konusunda araştırmalar gelişmiş ve çoğalmıştır²⁸. Bişr b. el-Mu'temir (ö.825) ve İbrahim b. Cebele b. Maḥreme es-Sekûnî gibi gençlere hitâbet dersi veren hatîplerin yanı sıra²⁹, Ebû'l-Eş'as gibi hatîplerin kendi çıkardıkları hitâbet kuralları ile yetinmeyip başka milletlerin edebiyatlarından da istifade ederek kendilerinde olmayan bilgileri takviye etmiş ve hitâbet ilmine dair incelemelerini zenginleştirmişlerdir. Ancak bu ediplerin araştırmaları Aristo'nun Kitâbu'l Hâtâbe (Rhetorica)'sini İshak b. Huneyn (ö.911) tercüme edene kadar, kendi başına bir ilim olarak müstakil bir kitapta toplanmamıştır³⁰. İbnu'n-Nedîm (ö.1047) , Rhetorica'nın İshak b. Huneyn ile İbrahim b. Abdullah (ö.763 civarı)'a ait tercümesinin bulunduğunu, Fârâbî (ö.950)'nin onu şerh ettiğini, ayrıca Ahmed b. eṭ-Ṭîb (ö.899)'e ait yaklaşık yüz

²⁷ Kaya, Mahmut, *a.g.m.*, XVIII, 157.

²⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 11,12.

²⁹ el-Câhiz, Ebû 'Usmân 'Amr b. Baḥr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu'l Hâncî, 7.Bs., Kahire h.1418/1998, c.I, s.135; İbn 'Abdirabbih el-Endelüsî, Ahmed b. Muhammed, *el-'Ikdu'l Ferîd*, (thk. Abdulmecid er-Raḥîmî), Dâru'l Kutubi'l 'İlmiyye, Beyrût h.1404/1983, c.IV, s.146.

³⁰ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 11-13.

yapraklık bir tercümesini gördüğünü de belirtmiştir³¹. Böylelikle Arapça'da hitâbet ilminin kuralları, bağımsız bir araştırma olarak Rhetorica'nın tercümesi ile birlikte yazılmıştır³².

Sonuç olarak hitâbet, Abbâsî döneminde başlayan tercüme hareketleri bağlamında İshak b. Huneyn'in Aristo'nun Rhetoricası'nı tercümesi ile esaslara bağlı bir edebî sanat olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak Arapların daha Câhiliyye Döneminde iken olgun hutbeler vermiş olmaları, onların bu konudaki kabiliyetini ortaya koymaktadır. Araplarda hutbenin bu denli gelişmesinin nedeni, onların yazıyı işlek olarak henüz kullanmamaları, yarı göçebe bir hayat sürmeleri ve şiirde de olduğu gibi söz sanatlarını kullanmada oldukça başarılı olmalarıdır.

³¹ İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbn Ali b. Zeynel'âbidîn el-Hâirî), Byy. 1971, s.310.

³² Ebû Zehra, *a.g.e.*, 11-13.

İ.BÖLÜM

CÂHİLİYYE DÖNEMİNDE HİTÂBET

Hitâbet, İslâm öncesi olarak bilinen Câhiliyye Döneminin önemli edebî türlerinden biridir. Câhiliyye döneminde sözlü olarak aktarılan nesir ve şiir gibi edebî türler, geç sayılabilecek bir dönemde; Emevîler Dönemi sonları ile Abbasîler Dönemi başlarında derlenip yazıya geçirilmiştir. Ancak nesrin ezberlenmesinin şiire göre daha zor olmasından dolayı yazıya aktarılan mensûr eserlerin güvenilir olup olmadığı konusunda şüpheler oluşmuştur.

William Marçais (ö.1956) gibi bazı müsteşrikler, ilkel bir hayat sürmeleri nedeniyle Câhiliyye Araplarının fennî nesri tanımadıkları görüşünü savunmuşlardır. Hâlbuki, İslâmiyet'in zuhurundan önceki Araplar, sosyal ve edebî faaliyetlerin gerçekleştiği bir ortamda yaşamışlardır. Yılın belirli mevsimlerinde kurulan panayırarda, şiir ve edebiyat meclislerinin oluşturulması, buralarda toplanan fesâhat ve belâgat sahibi kimselerin hutbeler okuması, onların ilkel bir yaşam sürmediklerinin kanıtı olarak görülmüştür. Mısırlı araştırmacı Tâhâ Huseyn (ö.1973) de bu dönemde bir tür nesrin mevcut olduğunu ancak bize intikal eden nesrin güvenilir olmadığını, Kuss b. Sâ'ide el-İyâdî gibi bazı hatîplere nispet edilen hutbelerin farklı rivâyetlerinin olduğunu ve bunların İslâmî dönemde uydurulduğunu savunmuştur. Hz. Peygamber'in veda hutbesinin metni de bazı farklılıklarla rivâyet edilmiştir, ancak hiç kimse farklılıklar var diye hutbenin Hz. Peygamber'e aidiyeti

konusunda tereddüt etmemiştir³³. Ayrıca el-Câhiz (ö.868), Kıss b. Sâ'ide'nin hutbesinin Hz. Peygamber (sav.) tarafından rivâyet edildiğini belirtmiştir³⁴.

Bazı çağdaş müellifler ise, Câhiliyye Döneminden intikal eden nesir örneklerinin bazılarını uydurmalar ve tahrifler karışmışsa da bunların büyük çoğunluğunun güvenilir olduğu kanaatine varıp, bunu ispat etmeye çalışmışlardır. Bu görüşlere bakıldığında³⁵, Câhiliyye Dönemi Araplarının fennî nesri tanıdıkları genel görüştür. Zekî Mubârek (ö.1952) 'e göre bunun en büyük delili, Kur'an-ı Kerîm'in Câhiliyye toplumuna inmesidir. Nitekim belâgat açısından zirvede kabul edilen Kur'an'da, onların anlayabileceği bir dille hitap edilmiştir³⁶. Ayrıca Arapların büyük oranda edebî ürün, binlerce şiir ve Kur'an'ın tamamını ezberleyebilme derecesinde iyi bir hafızaya sahip olmaları, Câhiliyye Dönemi hutbelerini de ezberlemiş olmaları açısından inandırıcı görünmektedir, ancak hutbe uyduran ve bunları seleflerine atfedenler de olmuştur. Bu dönem nesri, âlimlerce ya bedevîlerden ya da muhadram Araplardan derlenmiştir. Bu nedenle bazı uydurma ya da tahrifler olsa bile bize nakledilen nesrin, Câhiliyye Dönemi nesir üslûbunu yansıtmakla birlikte hitâbet formunu da yansıttığı açıkça görülmektedir³⁷.

³³ Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi I; Câhiliye Dönemi*, Fenomen Yay., Erzurum 2012, s.231-241.

³⁴ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 308.

³⁵ Detaylı bilgi için bkz: Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, 231-241.

³⁶ Mubârek, Zekî, *en-Nesr 'ul-Fennî fi'l-Karni 'r-Râbi'*, Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ, 2.Bs., Kahire 1934, s.39.

³⁷ Quitbuddin, Tahera, "Classical Arabic Humanities in Their Own Terms", *Khutbe the Evolution of Early Arabic Oration*, (Edited by Beatrice Gruendler-Michael Cooperson), Leiden-Boston 2008, s.186-189.

Hitâbetin gelişmesi için gereken özgür ortam, Câhiliyye toplumunda mevcuttu. Çünkü onlar, tek bir devlet hükmü altında toplanmamış³⁸ ve hiç kimsenin özgürlüklerini kısıtlamadığı adalarında hür bir şekilde yaşamışlardır³⁹.

Câhiliyye Döneminde bedevî yaşamı gereği hitâbetin Araplarda zorunlu ve fitrî olduğu görülmektedir⁴⁰. Bu dönemde kabileler arasında çekişme ve düşmanlıklar çok olduğu için savaşa teşvik veya barışa davet etmek için hitâbete ihtiyaç duyulmuştur⁴¹. Aynı şekilde aralarındaki bu çekişmeler, Arapların karşılıklı övünme (mufâhara) lerini de gerektirmiştir. Bu yüzden beliğ sözlerle halkı ikna etmek ve taraftar toplamak için hitâbete ihtiyaç duymuşlardır⁴². Kahramanlık ve cesaretleri ile övündükleri ve savaşa teşvik ettikleri hitâbet onlar için âdeta bir kahramanlık göstergesi olmuştur⁴³.

Arapların toplandıkları ve doğru gördükleri şeyler hakkında karara vardıkları meclis ve panayırları vardı. Bu panayırlarda İslâm'dan önce sapkınlıkta üst seviyeye ulaşan Arapları, kötü alışkanlıkları terkedip fazilete davet etme amacıyla da etkileyici

³⁸ Ebû Zehra, *el-Ḥaṭâbe; a.g.e.*, 177.

³⁹ Kârinçî, Dîl, (Dale Carnegie), *Fennu'l-Ḥaṭâbe*, (Neşr. el-Visâm li'l-Hidmâti'l-Matba'iyye), Ammân 2001, s.8.

⁴⁰ el-İskenderî, Ahmed -'Anâni, Mustafa, *el-Vasîf fî'l-Edebi'l-'Arabî ve Tarihîhi*, Matbaatu'l-Me'ârif, Mısır h.1337/1919, s.21.

⁴¹ Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî; el-'Asru'l-Câhili*, Dâru'l-Me'ârif, 24.Bs., Kahire 2003, s.410.

⁴² Corcî Zeydân, *Târîhu'l-'Âdâbi'l- Lugati'l-'Arabiyye*, Dâru'l- Hilâl, Kahire Bty., c.I, s.167.

⁴³ Feyyâd, Nikûlâ, *el-Ḥaṭâbe*, Muessesetu Hindâvî, Kahire 2014, s.7.

hutbeler söylenmiştir⁴⁴. Arapların çoğunlukla okuma yazma bilmeyen bir toplum olmaları da onların yazıyı değil hitabeti kullanmalarını gerektirmiştir⁴⁵.

Ummî oldukları halde fasih ve belîğ ibarelerle hitap eden Câhiliyye Araplarında şiir gibi hitâbet de bir yetenektir. Soylarıyla övünme ve kendilerini savunma gibi hususlarda şairlere ihtiyaç duyulduğu kadar hatiplere de ihtiyaç duyulurdu. Her kabilenin bir veya daha fazla şairi olduğu gibi hatîbi de vardı. Herhangi biri hem şair hem hatip olabilirdi, şiiri çok ise şair, hitâbeti çok ise hatîp olarak isimlendirilirdi⁴⁶. ‘Âmir b. eṭ-Ṭufeyl (ö.630), ‘Amr b. Ma‘d Yekrûb ez-Zubeydî(ö.642), el-Hâris b. Zâlim el-Murrî (ö.600 civarı) gibi bazı şairler hitâbeti de çok iyi olan şairlerdendir. ‘Âmir b. ez-Zarb el-‘Udvânî (ö.535), Kuss b. Sâ‘ide el-İyâdî, el-Me‘mûn el-Hârisî, ‘Utbe b. Rebî‘a (ö.624) , Hânî’ b. Kâbîşa, Hâşim b. ‘Abdimenaf (ö.497) ve Kays b. Hârice gibi bazı hatipler ise şiirleriyle değil hitâbetleriyle meşhur olmuşlardır⁴⁷.

Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ (ö.770), geçmişte yaptıkları iyi işleri kaydetmeleri, düşmanlarına korku salmaları ve övünme meselelerini dile getirmeleri gibi sebeplerle Câhiliyye Döneminde şairlerin hatîplerden üstün olduğunu ancak şiir ve şairlerin sayılarının artıp, şiiri kazanç vasıtası haline getirmeleri ve şiirle insanların namuslarına dil uzatmaları sonucu hatîplerin şairlerden daha çok prestij kazandığını

⁴⁴ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 189.

⁴⁵ Hafâcî, Muhammed ‘Abdu’l-Mun‘im, *el-Hayâtu’l- Edebi fi’l-‘Asri’l-Câhili*, Dâru’l-Cil, Beyrût h.1412/1992, s.159.

⁴⁶ Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, 168,169.

⁴⁷ Tâlîmât, Gâzî - el-Eşkâr, ‘İrfân, *el-Edebu’l Câhili*, Dâru’l- İrşâd, Humus, h.1412/1992, s.543.

belirtmiştir⁴⁸. en-Nâbiga ez-Zubyânî (ö.605) ve el-A‘şâ (ö.629) gibi bazı şairlerin şiiri kazanç vasıtası haline getirmeleri⁴⁹, şiirin saygınlığının azalıp sıradan olmasına neden olmuştur. Böylelikle Araplar, kalplerini coşturacak fikir ve görüşleri hitâbetle dile getirmiş, ruhlarının derinliklerinde olan belâgat melekesini hitâbetle dışa vurmuş, siyâsi ve toplumsal konularda zihinlerde dolaşan her şeyi hitâbetle tasvir etmişlerdir⁵⁰.

Câhiliyye Döneminde İyâd ve ‘Abdu’l-Kays gibi bazı kabileler hatîplerinin çokluğu ile meşhurdu. Hatîpler çok olduğu için bu dönemde söylenen hutbelerin de çok sayıda olduğu söylenebilir ancak hızın zor olması⁵¹ ve râvilerin ancak hitâbet şiirden daha çok saygınlık gördükten sonra hitâbetle ilgilenmeleri gibi nedenlerle Câhiliyye döneminden bize nakledilen hutbeler azdır⁵².

1.1. CÂHİLİYYE DÖNEMİNDE HATÎP VE HİTÂBET ÖZELLİKLERİ

Sadru’l-İslâm ve Emevî Dönemine nisbet edilen hutbelerle kıyaslandığında Câhiliyye Dönemi hutbelerinin daha kısa olduğunu söyleyebiliriz. Sözlü yolla aktarılan hutbelerin çoğunluğu ezbere dayalı olduğu için bu dönem hutbelerinin kısa olması makûl görünmektedir. Ünlü âlim Câhiz (ö.869)’in de belirttiğine göre, ister hadarî ister bedevî olsun Arapların bütün hutbeleri uzun ve kısa olmak üzere iki

⁴⁸ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 241.

⁴⁹ Ferrûh, Ömer, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, 4.Bs., Beyrût 1981, c.I, s.89.

⁵⁰ Hafâcî, *a.g.e.*, s.158,159.

⁵¹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 197.

⁵² el-İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 21.

türdür ve hıfzı daha kolay olduğu için kısa hutbelerin sayısı daha fazladır⁵³. Bunun yanı sıra nikâh hutbelerinde kızı isteyeninin sözü uzatması, cevap verenin kısa tutması bir gelenektir ve söz konusu mufâhara ya da barış hutbesi olduğunda da Araplar sözü uzatırdı⁵⁴. Nitekim hutbesinin uzunluğu ile darb-ı mesel olan Kıyas b. Hârice b. Sinân, Dâhis ve el-Gabrâ' Savaşının diyetleri kararlaştırıldığında gün doğumundan batımına kadar hiçbir kelime veya bir anlamı dahi tekrar etmeden hutbe okumuştur⁵⁵.

Aynı şekilde bu dönem hutbelerindeki cümleler de kısa ve orta uzunluktadır. Bazı araştırmacılar, cümlelerin ritmine önem veren hatîplerin hutbelerini çoğunlukla mevzûn cümlelerle bölmelerinden⁵⁶, bazıları da hatîbin nefes alması ve anlamın idrak edilmesi için verilen fâsıllar ve secî kullanımı gibi sebeplerden dolayı cümlelerin çoğunluğunun kısa olduğunu vurgulamışlardır⁵⁷.

Câhiliyye Dönemi hatîplerinin sözlerinde, bu dönem şiiri ve nesrinde açıkça görülen ve az sözle çok şey ifade etme anlamına gelen îcaz ile, hutbede güçlü bir uyum sağlayan secî ve muvâzene gibi sanatları da kullandıkları görülmektedir. Abdulmuttalib b. Hâşim (ö. 578), Yemen kralı Seyf b. Zî Yezen (ö.574) huzurunda okuduğu bir hutbede şöyle secî yapar⁵⁸:

⁵³ el-Câhiz, *a.g.e.*, II, 7.

⁵⁴ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 189; el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 116.

⁵⁵ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 116,117.

⁵⁶ Tâlimât, Gâzî, *a.g.e.*, 548.

⁵⁷ İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 21,22.

⁵⁸ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *Cemheretu Huṭabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'-Zâhire*, Mısır h.1302/1933, c.I, s.31,32.

...سَلْفِكَ خَيْرٌ سَلَفٍ وَأَنْتَ لَنَا بَعْدَهُمْ خَيْرٌ خَلْفٍ، وَلَنْ يَهْلِكَ مَنْ أَنْتَ خَلْفُهُ وَلَنْ يَحْمَلَ مَنْ أَنْتَ
سَلْفُهُ...

... *Selefin en iyi selefti, sen de onlardan sonra bizim için en iyi halefsin. Senin halefi
olduğun kişi ölmeyecek, selefi olduğun kişi de sönük kalmayacaktır...*

el-Me'mûn el-Hârisî, kabilesini uyardığı bir hutbede şöyle muvâzene yapar⁵⁹:

...أَرْضٌ مَوْضُوعَةٌ، وَسَمَاءٌ مَرْفُوعَةٌ؛ وَشَمْسٌ تَطْلُعُ وَتَعْرَبُ...

... *Serilmiş bir yeryüzü, yükseltilmiş bir gökyüzü, doğan ve batan bir güneş...*

Arap Dili ve Edebiyatı âlimi Şevkî Dayf (ö.2005)'ın da belirttiği gibi⁶⁰, Câhiliyye Dönemi hitâbetinde mescû ve mursal⁶¹ olmak üzere iki nesir türü ile karşılaşmak mümkündür. Ancak bazı edipler mescû hutbelerin daha fazla olduğunu söylerken bazıları da hatîplerin hutbelerini irticâlen söylediklerini ve bu yüzden hitâbette mursal nesrin daha çok olduğunu savunmuşlardır⁶². Şifâhi yollarla nakledilen Câhiliyye Dönemi hutbelerinin birçoğu bize ulaşmamıştır, ulaşanların ise birtakım değişikliklere uğramış olduklarını varsaydığımızda bu dönem hitâbetinde mursal veya mescû nesrin mi fazla olduğunu tespit etmek mümkün olmayacaktır ancak bize ulaşan hutbelere baktığımızda secîli nesrin yaygın olduğunu söylemek

⁵⁹ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 36.

⁶⁰ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 418.

⁶¹ النثر المرسل : Serbest nesir – النثر المسجوع : Secîli nesir.

⁶² Ebû Zehra, *a.g.e.*, 189.

mümkündür. Ayrıca övme ve övünme hutbelerinde mescû nesir, barış veya savaşa teşvik hutbelerinde ise mursal nesrin daha fazla kullanıldığı görülmektedir⁶³.

Câhiliyye Dönemi hitâbetinin önemli özelliklerinden biri de, hatîplerin hutbelerini herhangi bir hazırlık yapmaksızın irticâlen söylemeleridir. Arap Dili ve Edebiyatı âlimlerinden Ömer Ferrûh (ö.1987), bedevî Arapların hutbelerinin, muvelledûn ve hadarî Arapların hutbelerinden daha iyi olmasının sebebini, bedevîlerin yaratılışları gereği irticâlen söz söylemede çok iyi olmalarına bağlarken⁶⁴ Câhiz, Yunanların veya Farsların değil, irticâlen konuşma yeteneğinden dolayı sadece Arapların gerçek hitâbet sanatına sahip olduklarını belirterek, Arapları bu konuda övmüştür⁶⁵.

Câhiliyye Dönemi hatîpleri irticâlen hutbe söyledikleri için, bu dönem hitâbetinde fikirlerde bir sanat yapma ve tekellüf görülmemekle birlikte cinas, tevriye vb. gibi söz sanatları da bulunmamaktadır⁶⁶. Açık, anlaşılır ve basit fikirlerden oluşan hutbelerde⁶⁷ zarîf ve alışılmamış manâlar kullanılsa da⁶⁸ hatîpler hutbelerini ön hazırlık olmaksızın söyledikleri için genellikle cümleler arasında anlam bütünlüğü olmadığı söylenebilir. Eksem b. Şayfi (ö.612)'nin hutbelerinde olduğu gibi mesel ve

⁶³ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 6; Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 418.

⁶⁴ Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 89.

⁶⁵ el-Câhiz, *a.g.e.*, III, 28.

⁶⁶ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 187,188.

⁶⁷ Tâlîmât, Gâzî, *a.g.e.*, 548.

⁶⁸ Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, 169.

hikmetli sözlere sıklıkla yer verilmesi de anlam uyumsuzluğunun nedenlerinden biri olarak görülmüştür⁶⁹.

Câhiliyye Döneminde genellikle kabîle sözcüsü, âlim veya bilge kimseler olan hatîpler, insanları etkileyip iknâ edebilmek için sözlerini sağlama bağlamak istemiş ve hutbelerinde darb-ı mesel, hikmetli sözler ve o dönem daha çok saygınlık gören şiire yer vermişlerdir. Bu dönemde en önemli edebî tür olduğu için hatîpler şiirden yararlanmış, bazen hutbesinin başında, bazen ortasında bazen de sonunda şiire yer vermiştir⁷⁰. Ayrıca hatîpler hutbelerindeki manalarda doğruluğa önem vermiş, mübalağadan kaçınmışlardır⁷¹.

Câhiliyye Dönemi hitâbetinde belirgin olan özelliklerden biri de, hutbelerde şekil açısından belli bir yöntem bulunmamasıdır⁷². Hatîpler sözlerini irticâlen sundukları için hutbeleri düzenli olarak bölümlere ayrılmamış ve hutbelerin giriş ile sonuç bölümleri her hatîbin üslubuna göre farklılık göstermiştir. Herhangi bir giriş yapmadan doğrudan konuya giren ve mesajını özetleyen bir sonuç olmaksızın sözünü bitiren hatîpler olduğu gibi⁷³, hutbesine "emmâ ba'du" gibi ibâre veya Allah'a hamd ile başlayan hatîpler de vardır. 'Amr b. Kulşûm (ö.584) hutbesine "emmâ ba'du" ile başlamıştır⁷⁴:

⁶⁹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 187.

⁷⁰ Tâlimât, Gâzî, *a.g.e.*, 548.

⁷¹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 187.

⁷² *Aynı eser*, 187,188; Tâlimât, Gâzî, *a.g.e.*, 548

⁷³ Tâlimât, Gâzî, *a.g.e.*, 548.

⁷⁴ Hutbe metni için bkz.: Şafvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 37.

أَمَّا بَعْدُ: لَا يَخْبِرُ عَنْ فَضْلِ الْمَرْءِ أَصْدَقُ مِنْ تَرْكِهِ تَزْكِيَةَ نَفْسِهِ ...

Şimdi: Kişinin faziletini, kendisini temize çıkarmasından daha güzel bir şey anlatamaz...

Geçen sözden sonra şimdi de veya sonrasına gelince gibi anlamlar içeren "emmâ ba'du" ibaresinden önce söylenen sözler olması makûl görünmektedir. Ancak Câhiliyye Döneminden bize rivayet edilen bu hutbede, o kısım bulunmamaktadır.

Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib (ö.619), Hz. Peygamber'in Hatice ile evlenme talebini açıklarken yaptığı konuşmaya hamd ile başlamıştır⁷⁵:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَنَا مِنْ زَرْعِ إِبْرَاهِيمَ وَدُرِّيَّةِ إِسْمَاعِيلَ، وَجَعَلَ لَنَا بِلْدًا حَرَامًا، وَبَيْتًا مَحْجُوبًا، وَجَعَلَنَا
الْحُكَّامَ عَلَى النَّاسِ، ثُمَّ ...

Bizi İbrahim'in neslinden ve İsmail'in soyundan yaratan, bizim için saygın bir belde ve korunmuş bir Kâbe (ev) var eden ve bizleri insanlara hükümdar kılan Allah'a hamd olsun, şimdi...

Görüldüğü gibi Ebû Tâlib hutbesine hamd ile başlayıp devamında 'emmâ ba'du' yerine, hutbelerde asıl söze geçiş amacıyla hemen hemen aynı anlamda kullanılan bir diğer ibâre olan "summe" yi kullanmıştır. Yine Câhiliyye Döneminde

⁷⁵ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 38.

bazı hatîpler hutbelerine Allah'ı zikrederek başlamışlardır. Kays b. Mes'ûd eş-Şeybânî hutbesine şöyle başlar⁷⁶:

أَطَابَ اللهُ بِكَ الْمَرَاشِدَ ! وَجَنَّبَكَ الْمَصَائِبَ ...

Allah seni doğru yola sevketsin ve seni felâketlerden uzak tutsun...

Benzer şekilde Abdulmuttalib b. Hâşim, Seyf b. Zî Yezzen huzurunda okuduğu hutbeye şöyle başlar⁷⁷:

إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى - أَيُّهَا الْمَلِكُ - أَحَلَّكَ مَحَلًّا رَفِيعًا صَعْبًا مَنِيْعًا بَادِيًا شَاهِحًا ...

Ey hükümdar, Yüce Allah seni yüksek, zorlu, muhkem, yüce ve zirve bir makama oturtsun...

Dikkat çeken diğer bir özellik ise bazı hatîplerin, çoğunlukla insanlara veya bir kavme seslendikleri nida cümlesinden sonra ya da konuşmaya başlar başlamaz seyircinin dinlemesini söyleyip kulağını ve kalbini çekmeyi amaçlayan talimatlar vermesidir. Ka'b b. Lu'ey'in seyirciye dinlemesi için talimat verdiği hutbe şöyle başlar⁷⁸:

اسْمَعُوا وَعُؤُوا ...

⁷⁶ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 26.

⁷⁷ Hutbe metni için bkz.: *Aynı eser*, I, 32.

⁷⁸ *Aynı eser*, I, 33,34 ; el-Kalkaşendi, eş-Şeyh Ebî 'Abbâs Ahmed, *Şubhu'l-Âşâ*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire h.1340/1933, c.I, s.211.

Dinleyiniz ve iyice kavrayınız...

Ka‘b b. Lu‘ey’in hutbesiyle bazı yönlerden benzerlik gösteren hutbesinde
Kuss b. Sâ‘ide insanlara seslenerek şöyle devam eder⁷⁹:

أَيُّهَا النَّاسُ، اجْتَمِعُوا وَاسْمَعُوا وَعُودُوا ...

Ey insanlar, toplanınız, dinleyiniz ve iyice kavrayınız...

Yine el-Me‘mûn el-Hârişî hutbesine şöyle başlar⁸⁰:

أَرْعُونِي أَسْمَاعَكُمْ ، وَأَصْعُوا إِلَيَّ قُلُوبَكُمْ ...

Bana iyi kulak veriniz ve beni yürekten dinleyiniz...

Bazı hatîplerin hutbeleri de konuşma esnasında dinleyicinin ilgisini çekecek
hitâbî sorular içermiştir. Ka‘b b. Lu‘ey hutbesinde şöyle söyler:

... فَمَا رَأَيْتُمْ مِنْ هَلِكٍ رَجَعَ، أَوْ مَيِّتًا نُشِرَ؟ ...

Siz hiç ölüp giden bir kimsenin geri döndüğünü veya diriltildiğini gördünüz mü?

Benzer şekilde Kuss b. Sâ‘ide de ilgilerini çekmek ve ikna etmek amacıyla
dinleyiciye şöyle sorar⁸¹:

... أَيْنَ تَمُودَ وَعَادَ، وَأَيْنَ الْآبَاءُ وَالْأَجْدَادُ، أَيْنَ الْمَعْرُوفُ الَّذِي لَمْ يُشْكَرْ، وَالظُّلْمُ الَّذِي لَمْ يُنْكَرْ؟ ...

⁷⁹ Hutbe metni için bkz.: el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 308.

⁸⁰ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 36.

⁸¹ Hutbe metni için bkz.: el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 309.

...Nerede Semûd ve 'Âd ? Nerede babalar ve dedeler ? Nerede şükredilmeyen iyilikler ? Nerede görmezlikten gelinmeyen (inkâr edilmeyen) zulüm ?...

el-Me'mûn el-Hârişî ise nasihat ettiği kabilesinin ilgisini çekmek için şöyle sorar⁸²:

...يا أَيُّهَا الْعَقُولُ النّافِرَةُ، وَالْقُلُوبُ النَّائِرَةُ، أُنِّي تُؤْفَكُونَ، وَعَنْ أَيِّ سَبِيلٍ تَعْمَهُونَ، وَفِي أَيِّ حَيْرَةٍ تَهْمُونَ،

وَأِلَى أَيِّ غَايَةٍ تُؤْفَضُونَ ؟...

...Ey yüz çevirip kaçan akıl ve yürekler, nereden geri döndürülüyorsunuz, hangi yoldan sapıyorsunuz, hangi şaşkınlıkla başıboş amaçsızca dolanılıyorsunuz ve hangi amaca doğru koşuyorsunuz?...

Câhiliyye Döneminde bazı hatipler hutbelerini ölümsüz kılacak kadar güzel söylediler ve râviler ezberledikleri bu hutbelere, onları diğerlerinden üstün kılacak isimler verdiler⁸³. Raqabe ailesinin hutbesine (العجوز) "el-'Acûz", Dâhis ve el-Gabrâ' harbi için Kays b. Hârice'nin söylediği hutbeye (العزراء) "el-'Azrâ'" adı verilmiştir⁸⁴.

Kabîlenin sözcüsü, lideri, âlimi, bilgini veya herhangi biri olan Câhiliyye Dönemi hatîbi, diğer insanlarda bulunmayan özellikleri ile üstündü. Örneğin Ekşem b. Şayfî Temîm kabilesinin en bilge kişisi, Kuss b. Sâ'ide Arapların nezdinde fikir sahiplerinin en iyisi, Ka'b b. Lu'ey Kinâne şeyhi, Abdulmuttalib b. Hâşim ise

⁸² Hutbe metni için bkz.:Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 37.

⁸³ Tâlîmât, Gâzî, a.g.e., 547.

⁸⁴ el-Câhiz, a.g.e., I, 348.

Kureyş kabîlesinin lideri ve fikir olarak en isabetli kişisi idi⁸⁵. Arap hatîbinin fesâhat ve belâgat ile ünlenen bir millete hitap edebilmesi için onları geride bırakacak kadar fasîh bir dil kullanması, etkileyici konuşmalar yapması ve belâgatı nasıl kullanacağını bilmek zorunda olması makûl görünmektedir.

Nikâh hutbesi dışında hatîpler oturarak hutbe söylememiş⁸⁶ ve çoğunlukla ayakta olmak üzere yerden yüksek bir yerde⁸⁷ ya da Kuss b. Sâ'ide gibi bineklerinin sırtında hitap etmişlerdir. Hatîplerin başlarına sarık sarmaları⁸⁸, ellerinde hitap esnasında yere dayandıkları ve bazen onlarla dinleyicilere işaret ettikleri baston, asâ, kılıç, yay veya mızrak bulunması Câhiliyye Dönemi hitâbetinin geleneklerindendir⁸⁹.

Hatîpler bazen söyledikleri şeye uyum sağlamak amacıyla barış hutbelerinde bastona, savaş hutbelerinde ise kılıca dayanmışlardır⁹⁰. Hutbe esnasında asâya dayanma ve hutbeye "emmâ ba'du" ibâresi ile başlama geleneğini getiren ilk kişinin Kuss b. Sâ'ide olduğu söylene de⁹¹ İbn Manzûr (ö.1311) bu ibâreyi ilk kez kullanan

⁸⁵ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 191.

⁸⁶ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 118.

⁸⁷ İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 24; Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 416.

⁸⁸ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 416; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, 167; Ebû Zehra, *a.g.e.*, 192; İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 24; Tâlîmât, Gâzî, *a.g.e.*, 547.

⁸⁹ Tâlîmât, Gâzî, *a.g.e.*, 547; el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 370,371; Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, 167; Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 416; İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 24.

⁹⁰ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 192.

⁹¹ İbn Hacer el-'Askalânî, el-Hâfiz Ebî'l-Fağl Ahmed b. Ali, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), Kahire h.1429/2007, c.IX, s.216.

kişinin Hz. Dâvûd olduğunu belirtirken⁹², bazı rivâyetlerde ise K‘ab b. Lu‘ey olduğu söylenmiştir⁹³.

Câhiliyye Dönemi hatîplerinde beden diline de önem verilirdi. Hatîbin konuşmalarıyla uyumlu olan el, boyun ve kaş işaretleri dinleyicileri etkileyen özelliklerdendi. Konuşma esnasında hatîbin sakal, bıyık veya saçlarına dokunması ise beden uzuvlarının kullanılmasında becerisizlik olarak görülürdü⁹⁴. Hatîplerin gür ses ve ağız genişliği övülürken, cılız ses ve ağız küçüklüğü yerilirdi. Nitekim bedevîye güzelliğın ne olduğu sorulduğunda boyun uzun, başın iri, ağzın geniş, sesin gür olması demiştir⁹⁵. Hatîp ses tonunu yükseltip alçaltarak ve vurgu yaparak dinleyiciyi delille ikna etmeden önce sesiyle büyüledi⁹⁶.

Hatîpte ağız ve dişin düzgün, bedenın güçlü, yüzün güzel ve kıyafetin temiz olması hoş karşılandığı gibi, onun seçkin lafızlı, güçlü deliller sunan, hazırcevaplı, soylu, vekâr sahibi, cesaretli ve soğukkanlı olması da beklenirdi⁹⁷. Buna karşın hitap ederken dikkatini sadece bir tarafa veren, telaffuzu kötü, dili tutulan, kekeleyen, heyecanlanan, titreyen, nefes almada zorlanan ve kendini ifade edemeyen hatîpler ise yerilmiştir⁹⁸.

⁹² İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 135.

⁹³ Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, *a.g.m.*, XII, 217.

⁹⁴ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 416,417.

⁹⁵ el-Câhiz, *a.g.e.*, III, 120,121.

⁹⁶ Tâlîmât, Gâzî, *a.g.e.*, 547.

⁹⁷ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 191,192; İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 24.

⁹⁸ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 416,417; Tâlîmât, Gâzî, *a.g.e.*, 547.

1.2.CÂHİLİYYE DÖNEMİNDE HİTÂBET TÜRLERİ

1.2.1.Siyâsî Hitâbet

Câhiliyye Döneminde gerçek anlamda siyâsî hayat olmasa da kabîleler arası ilişki ve anlaşmalar ile çevre ülke hükümdarlarıyla olan ilişkiler bir nevi siyâsî bir ortam yaratmıştır⁹⁹. Savaş ve barışa teşvikte yapılan konuşmaları, kabîle reislerinin, emîr ve hükümdarlarının huzurunda yapılan konuşmaları ve bu dönemde yaygın olan kan parası (diyet) görüşmelerinde karara varmak ya da ara bulmak amacıyla yapılan konuşmaları siyâsî hutbe kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Aynı şekilde bir üstünlük yarışı sayılabilecek olan kabîleler arası övünme (munâfara) konuşmaları da bu türe dahil edilebilir.

Câhiliyye Döneminde Araplar arasında sık sık cereyân eden savaş ve anlaşmazlıklar, insanları savaşılmaya ve korkusuzca ölümle karşılaşmaya teşvik etmek amacıyla kalpleri etkileyen ve en önemli ikna aracı olan hitâbeti gerekli kılmıştır. Hânî b. Kâbîşa eş-Şeybânî'nin, Zî Kâr savaşı öncesi söylediği hutbe, ordusunu Fars askerleriyle karşılaşmaya teşvik etmiş ve onlara zafer kazandırmıştır¹⁰⁰:

يَا مَعْشَرَ بَكْرٍ، هَالِكٌ مَعْدُورٌ، خَيْرٌ مِنْ نَاجٍ فَرُورٍ، إِنَّ الْحَدَرَ لَا يُنْجِي مِنَ الْقَدْرِ، وَإِنَّ الصَّبْرَ مِنْ

أَسْبَابِ الظَّفْرِ، الْمَنِيَّةُ وَلَا الدَّيَّةُ، اسْتِقْبَالُ الْمَوْتِ خَيْرٌ مِنْ اسْتِدْبَارِهِ، الطَّعْنُ فِي ثَعْرِ النُّحُورِ، أَكْرَمُ مِنْهُ

فِي الْأَعْجَازِ وَالظُّهُورِ، يَا آلَ بَكْرٍ، قَاتِلُوا فَمَا لِلْمَنَايَا مِنْ بُدٍّ.

⁹⁹ Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, 246.

¹⁰⁰ Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 37.

Ey Bekr topluluğu, mazur görülecek bir ölü kaçarak kurtulmuş birinden daha iyidir. Dikkatli olmak insanı kaderden kurtarmaz. Sabır zafere götüren yollardan biridir. Alçaklıktansa ölüm daha iyidir. Ölümlü karşılamak, ona arkanızı dönüp kaçırmaktan daha iyidir. Yüzyüze vuruşarak boynumuzun üstlerinden aldığımız yara arkamızdan ve sırtımızdan aldığımız yaradan daha şereflidir. Ey Bekr hanedanı, savaşın, çünkü ölüm zaten kaçınılmazdır.

Savaşa teşvik hutbelerinin yanı sıra hitâbet, kabile üyeleri arasında öfke duygularını harekete geçirme ve intikama teşvik etme gibi amaçlarla da kullanılmıştır. Bekr ve Taglib kabileleri arasında öç almaya teşvik etmek için karşılıklı söylenen hutbeler Besûs Savaşı (494)'nın kırk yıl sürmesine neden olmuştur¹⁰¹.

Kabîleler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözülmesi veya savaş sonrası kan parasının kararlaştırılması, barış için karara varılması gibi durumlarda genellikle başka bir kabîlenin hatîp reisi veya nüfuz sahibi herhangi bir hatîp hakem olurdu. Bu hatîpler savaşın zararlarını ve savaşın ya da anlaşmazlığa düşen iki kabile arasındaki yakın akrabalık ilişkilerini açıklardı. Subey' b. el-Hâriş ve Mîsem b. Muşevvib arasında bir ihtilaf çıkmış ve bu ihtilaf devam ettiği takdirde aralarında çıkacak bir savaşın köklerini kurutacağından korkulduğu için dönemin sözü geçen reislerinden olan Merşed el-Ḥayr b. Yenkefe her ikisini de davet etmiş, ikna edici hutbesi sayesinde aralarındaki düşmanlığa son vermelerini sağlamıştır¹⁰². Benzer şekilde 'Abs ve Zubyân kabîleleri arasında bir at yüzünden çıkan Dâhis ve el-Gabrâ'

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz.: İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, VI, 69-71.

¹⁰² Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 1-4.

Savaşı¹⁰³,nın diyetlerinin kararlaştırılması konusunda Gatafân kabilesinin hatîbi Kays b. el- Hârice b. Sinân gün batımından doğumuna kadar süren uzun ve ikna edici bir konuşma yapmıştır¹⁰⁴.

İki şahsın kabîleleriyle soy sop üstünlüğü, kahramanlık, cömertlik gibi iyi özellikler konusunda birbirlerine karşı övünme yarışısı anlamına gelen munâfara, Câhiliyye Dönemi hitâbetinin önemli türlerinden biridir. Herim b. Kûbe el-Fezârî (ö.634)'nin hakemliğinde, 'Alkame b. 'Ulâse (ö.640) ve 'Âmir b. eṭ-Ṭufeyl'in başkanlık konusunda üstünlük yarışısına girdikleri konuşmada olduğu gibi¹⁰⁵ munâfara hutbeleri genellikle bir hakem huzurunda yapılmıştır.

Arapların siyâsî başarıları tebrik etme, yardım isteme ve karşılıklı ilişkilerini geliştirme gibi amaçlarla emirlerin, liderlerin veya başka ülke hükümdarlarının huzuruna hatîplerden oluşan bir heyet göndermeleri Câhiliyye Dönemi adetlerindendi. Hatîplerin liderler huzurunda amaçları doğrultusunda yaptıkları bu etkileyici konuşmalara "vefd hutbeleri" denilmiştir. Arap reisleri ya da krallarının yanı sıra İran hükümdarı Kısra'nın huzurunda da çok sayıda hutbe söylenmiştir. Kısra'ya "Arapların başka hiç kimsesi olmasa bile sen yetersin" dedirten Eksem b. Şayfi'nin meşhur hutbesi şöyledir¹⁰⁶:

¹⁰³ İbnu'l-Eşîr, el-Cezerî, 'İzzeddîn, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih*,(thk.Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Ḳâdî), Dâru'l Kutubi'l 'İlmiyye, Beyrût h.1407/1987, c.I, s.449-562.

¹⁰⁴ el-Câhiz,*a.g.e.*, I, 116,117.

¹⁰⁵ Hutbe metni için bkz.:Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 8-11.

¹⁰⁶ Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 21,22.

إِنَّ أَفْضَلَ الْأَشْيَاءِ أَعَالِيهَا، وَأَعْلَى الرِّجَالِ مَلُوكُهَا، وَأَفْضَلَ الْمُلُوكِ أَعْمُهَا نَفْعًا، وَخَيْرُ الْأَزْمَةِ أَنْصَبُهَا،
وَأَفْضَلُ الْخُطْبَاءِ أَصْدَقُهَا، الصِّدْقُ مَنجَاةٌ وَالْكَذِبُ مَهْوَاةٌ، وَالشَّرُّ لِحَاجَةٌ، وَالْحَزْمُ مَرْكَبٌ صَعْبٌ، وَالْعَجْزُ
مَرْكَبٌ وَطِيءٌ، آفَةُ الرَّأْيِ الْهَوَى، وَالْعَجْزُ مِفْتَاحُ الْفَقْرِ، وَخَيْرُ الْأُمُورِ الصَّبْرُ، حُسْنُ الظَّنِّ وَرَطَّةٌ، وَسُوءُ
الظَّنِّ عِصْمَةٌ، إِصْلَاحُ فَسَادِ الرَّعِيَّةِ خَيْرٌ مِنْ إِصْلَاحِ فَسَادِ الرَّاعِي، مَنْ فَسَدَتْ بَطَانَتُهُ كَانَ كَالْغَاصِّ
بِالْمَاءِ، شَرُّ الْبِلَادِ بِلَادٌ لَا أَمِيرَ بِهَا، شَرُّ الْمُلُوكِ مَنْ خَافَهُ الْبَرِيُّ، الْمَرْءُ يَعْجِزُ لَا الْحَالَةَ، أَفْضَلُ الْأَوْلَادِ
الْبَرِّزَةُ، خَيْرُ الْأَعْوَانِ مَنْ لَمْ يُرَأَ بِالنَّصِيحَةِ، أَحَقُّ الْجُنُودِ بِالنَّصْرِ مَنْ حَسُنَتْ سِرِّيَّتُهُ، يَكْفِيكَ مِنَ الزَّادِ مَا
بَلَّغَكَ الْخَلَّ، حَسْبُكَ مِنْ شَرِّ سَمَاعُهُ، الصَّمْتُ حُكْمٌ وَقَلِيلٌ فَاعِلُهُ، الْبَلَاغَةُ الْإِيحَازُ، مَنْ شَدَّدَ نَفْرَ وَمَنْ
تَرَاحَى تَأَلَّفَ.

Varlığın en iyisi en yüce olanıdır, insanların en değerlileri hükümdarlarıdır, hükümdarların en değerlileri herkese karşı en faydalı olanlarıdır. Zamanların en iyisi en verimli olanıdır, konuşma yapanların en erdemlisi en doğru söyleyenidir, doğruluk kurtuluşu getirir, yalan ise sıkıntıya götürür. Kötülüğün temelinde inatçılık vardır, sağduyulu ve kararlı davranmak gerçekten zor bir durumdur, acizlik alçak bir durumdur. Arzu ve heves sağlıklı bir karara varmayı engeller. Acizlik yoksulluğun kapısını açan anahtardır. İşlerin en iyisi sabretmektir, hüsn-i zanda bulunmak bir açmaz ve ikilemdir, sû-i zanda bulunmak ise bir engelleyici ve koruyucudur, yönetilenlerin bozulmalarının düzeltilmesi yöneticilerin düzeltilmesinden daha iyidir. Yanında olan kimseler kötü olan hükümdar suya dalan

bir dalgıca benzer. Vatanların en kötüsü içinde yöneticisi olmayan vatandır, yöneticilerin en kötüsü ise kendisinden masum kimselerin korktuğu yöneticidir. Kişi aciz kalır, çözüm yolu değil. Kişinin evlâdının en erdemlisi sadık, dürüst ve hürmetkâr olanlarıdır. Kişinin en iyi yardımcıları nasihatle iki yüzlü davranmayanlardır. Orduların zaferi en hak edeni, bölükleri en iyi olanıdır, azık olarak seni varmak istediğin yere kadar götüreni yeter, kötülük olarak kötü bir şeyi dinlemen bile yeter. Susmak bilgeliğin belirtisidir, ama onu yapan da çok azdır. Belâgat icâzdadır. Tavizsiz ve ısrarcı olan kimse kendinden korkutup nefret ettirir, esnek ve tavizkâr olan ise uyum içine girip birleşebilir.

‘Amr b. Ma‘d Yekrûb ez-Zubeydî (ö.643) ’nin Kısra huzurunda okuduğu hutbe şöyledir¹⁰⁷:

إِنَّمَا الْمَرْءُ بِأَصْغَرِيهِ: قَلْبِهِ وَلِسَانِهِ، فَبَلَاغِ الْمَنْطِقِ الصَّوَابِ، وَمِلَاكِ التُّجْعَةِ الْإِرْتِيَادِ، وَعَعْفُو الرَّأْيِ خَيْرٌ
مِنْ اسْتِكْرَاهِ الْفِكْرَةِ، وَتَوْقِيفِ الْحَبْرَةِ خَيْرٌ مِنْ اعْتِسَافِ الْحَيِّرَةِ، فَاجْتَبِدْ طَاعَتَنَا بِلَفْظِكَ، وَاکْتِظْمْ
بَادِرْتَنَا بِحِلْمِكَ، وَأَلِنْ لَنَا كَنْفَكَ يَسْلَسْ لَكَ قِيَادَنَا، فَإِنَّا أَنَا لَمْ يُوقَسْ صَفَاتَنَا قِرَاعٌ مِّنْ أَرَادَ
لَنَا قَضْمًا، وَلَكِنْ مَنَعْنَا جِمَانًا مِنْ كُلِّ مَنْ رَامَ لَنَا هَضْمًا.

Kişi kendinden küçük iki şeyiyle bilinir: Kalbi ve dili. Doğru olan sözün vereceği mesajdır. Fayda bulmanın temeli ise aramaktır. Aniden görüş belirtmek, bir düşünceyi beğenmemekten daha iyidir. Şaşırıp kalmanın getireceği baskıdansa tecrübeyi (bilgiyi) öne çıkarmak daha iyidir. Sözünle itaatimizi kazan, yanlışıma

¹⁰⁷ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 28; İbn ‘Abdirabbih, a.g.e., I, 286.

karşı hoşgörünle cevap ver. Muhitini (çevreni) bize karşı yumuşat ki, bizi yönetmek sana kolay olsun. Biz, bizi ezeceğini sanan kimselerin tehdit ve silahları karşısında ezilecek insanlar değiliz. Ama bizi yutmak isteyen kimseleri de korumaktan vazgeçeriz.

Görüldüğü gibi hikmetli sözlerin çok olduğu vefd hutbelerinde hatîpler tebrik ve övgünün yanı sıra, nasıl bir yönetimle yönetilmek istendiği aksi halde güçlü hükümdarlar karşısında kendi topraklarını korumak için savaşı da göze aldıkları vurgulanmıştır. Bu ifadeler aslında genel olarak Arap toplumunun özelliklerini ortaya koyan ifadelerdir.

1.2.2. Sosyal Hitâbet

Arapların üzüldüğünde taziye de bulunmaları, sevindiklerinde ise tebrik (tehnîe') etmeleri Câhiliyye Dönemi âdetlerindendi. Gerek şiir gerek hitâbetle üzüntü ve mutluluklarını paylaşırlardı. Taziye, tebrik, övgü ve evlilik törenleri gibi hususlarda söyledikleri hutbeleri sosyal hitâbet türüne dahil etmek mümkündür.

Yemen kralı Seyf b. Zî Yezen, Habeş ordusuna karşı zafer kazandıktan sonra Kureyşliler hem bu siyâsî başarıyı tebrik etmek hem de onu övmek amacıyla ona bir heyet gönderdiler. Bu heyete başkanlık eden Abdulmuttalib b. Hâşim'in söylediği hutbe bu türe örnek verilebilir¹⁰⁸. Aynı şekilde Arap hükümdarlarından 'Amr b. Hind'in kardeşi vefat edince, Eksem b. Şayfi'nin taziye amacıyla onun huzurunda okuduğu hutbe sosyal hitâbetin önemli örneklerindendir. Şayfi'nin hükümdara dünya

¹⁰⁸ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zeki, *a.g.e.*, I, 31,32.

hayatının geçici olduğu konusunda nasihat verip onu yücelttiği bu hutbe edebî güzelliği dikkat çeken özlü sözler de içermektedir¹⁰⁹:

... وَأَعْلَمُ أَنَّ الدُّنْيَا ثَلَاثَةٌ أَيَّامٌ، فَأَمْسِ عِظَّةً، وَشَاهِدْ عَدْلًا، فَجَعَلَ بِنَفْسِهِ، وَأَبْقَى لَكَ وَعَلَيْكَ حِكْمَتَهُ؛

وَالْيَوْمُ غَنِيمَةٌ، وَصَدِيقٌ أَتَاكَ وَلَمْ تَأْتِهِ، طَالَتْ عَلَيْكَ غَيْبَتُهُ، وَسُسْرٌ عَنْكَ رِحْلَتُهُ؛ وَعَدَّ لَا تَدْرِي مَنْ

أَهْلُهُ، وَسَيَأْتِيكَ إِنْ وَجَدَكَ...

...Bil ki dünya hayatı üç gündür: Dün; ki bir ibret, âdil bir tanık, seni üzen, senin hem lehine hem aleyhine kendi bildiğini baki kılandır o. Bugün; ki sen ona gitmesen de sana gelen bir dost ve ganimettir o. Onu çok beklemiştin, fakat o senden çabucak uzaklaşıp gidecektir. Yarın; ki içinde kimlerin bulunacağını bilemezsin, seni bulursa sana gelecektir...

Nikâh hutbeleri, sosyal hitâbetin diğer bir türüdür. Bu tür hutbelerde evlenmek isteyen erkeğin yakınlarından sözü geçen ve hitâbeti güçlü bir kişi, damadı tanıttıktan sonra onun erdem ve meziyetlerini sayıp kızı isterdi. Kızın babası ya da söz sahibi bir kimse de ona bir hutbe ile cevap verirdi. Evlilik (nikâh), nişan, kız isteme törenlerinde yapılan bu tür konuşmalara *hutbetu'l-implâk* (ç: *hutebu'l-implâk*) denilirdi¹¹⁰. Hz. Peygamber'in Hz. Hatice ile evlenme talebini açıklarken Ebû Tâlib'in yaptığı konuşma, nikâh hutbesinin en güzel örneğini oluşturur¹¹¹:

¹⁰⁹ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 31.

¹¹⁰ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 182; Tâlimât, Gâzî, *a.g.e.*, 545; Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, 256.

¹¹¹ Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 38.

الحمدُ لله الذي جعلنا من زرعِ ابراهيمَ ودُرِّيَّةِ إِسْمَاعِيلَ، وجعل لنا بلداً حراماً، وبيئاً محبوباً، وجعلنا الحُكَّامَ على الناسِ، ثُمَّ إِنَّ مُحَمَّدَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ ابْنَ أَخِي مَنْ لَا يُوَارِثُنِي بِهِ فَتَى مِنْ قُرَيْشٍ إِلَّا رَجَحَ عَلَيْهِ، بَرًّا وَفَضْلاً وَكِرْماً وَعَقْلاً وَمَجْداً وَتُبَّلاً، وَإِنْ كَانَ فِي الْمَالِ قُلٌّ، فَإِنَّ الْمَالَ ظِلٌّ زَائِلٌ، وَعَارِيَةٌ مُسْتَرْجَعَةٌ، وَلَهُ فِي خَدِيجَةَ بِنْتِ حُوَيْلِدِ رَغْبَةً، وَلَهَا فِيهِ مِثْلُ ذَلِكَ وَمَا أَحْبَبْتُمْ مِنَ الصَّدَاقِ فَعَلَيْ .

Bizi İbrahim'in neslinden ve İsmail'in soyundan yaratan, bizim için saygın bir belde ve korunmuş bir Kâbe (ev) var eden ve bizleri insanlara hükümdar kılan Allah'a hamd olsun, şimdi; Yeğenim Abdullah oğlu Muhammed, terbiye, erdem, saygınlık, akıl, şeref ve asalet açısından Kureyş'ten kiminle kıyaslanırsa, mutlaka ondan üstündür. Zengin değilse de mal zaten geçici bir gölge ve geri alınacak olan bir borçtur. Onun Hatice bint Huveylid'de, Hatice'nin de onda gönlü vardır. İstedığınız mihr ise tarafımdan karşılanacaktır.

Ebû Tâlib Allah'a hamd ile başladığı ve Hz. Peygamberi tanıttığı hutbesini mihrî anarak bitirmiştir. Benzer şekilde el-Beyân ve't-Tebyîn'de Câhiz, Câhiliyye Döneminde Kureyşlilerin söylediği evlilik hutbesinin kısa bir formülünü sunmuştur. Bu formüle göre hutbe Allah'ın ismiyle başlar, kişiler tanıtılır ve kız istenir¹¹². Sa'sa'a b. Muâviye, 'Âmir b. ez-Zarb el-'Udvâni (ö.535)'nin kızı 'Amre'yi istediğinde, 'Âmir b. ez-Zarb'ın cevap olarak söylediği hutbe ise şöyledir¹¹³:

¹¹² el-Câhiz, a.g.e., I, 408.

¹¹³ Ferrûh, Ömer, a.g.e., I, 113.

يا صَعْصَعَةَ، إنك قد أتيتني تشتري مَيِّ كَبِدِي وأرحم ولد عندي. غير أني إن أطلبتك أو رددتك،
فالحسيب كُفء الحسيب، والزوج الصالح أبٌ بعد أبٍ. قد أنكحتك مَخَافَةَ أَلَّا أَجِدَ مثلك أَفْرَّ به من
السَّرِّ إلى العَلَانِيَةِ: أَنْصَحُ ابْنًا، وَأُودِعُ ضَعِيفًا قَوِيًّا. يا معشرَ عَدَوَانٍ، أخرجتُ من بين أظهُرِكُمْ كَرِيمَتِكُمْ
من غير رَغْبَةٍ ولا رَهْبَةٍ. أَقْسِمُ لولا فَسَمُ الحِظوظِ على قدر المجدود لَمَا تركَ الأولُ لآخر شيئاً يعيش
به .

*Ey Sa'sa'a ! Sen benden ciğerimi ve üzerine titrediğim (merhamet ettiğim) evlâdımı
almaya geldin. Ancak ben, ya bu isteğini yerine getiririm ya da geri çeviririm. Soylu,
soylunun dengidir¹¹⁴. İyi koca babadan sonraki baba gibidir. Senin gibi birini
bulamama endişesiyle sizi nikahlıyor ve artık bu işi sır olmaktan çıkarıp açığa
döküyorum. Ben bir evlât kabul ederek sana nasihat ediyor, zayıfı güçlüye emanet
ediyorum. Ey 'Advân kabilesi (topluluğu)! Ben, istemedim ve korkmadan, en değerli
varlığınızı içinizden çıkarıyorum artık. Yemin ederim ki, kismetler şansa göre
dağıtılmasaydı, öncekiler sonrakilere yaşayabileceği bir şey bırakmazdı.*

1.2.3. Dinî Hitâbet

Câhiliyye Döneminde Araplar kabileler halinde yaşadığı ve aralarında siyâsi birlik olmadığı için dînî birlik de yoktu. Bu dönemde çok tanrıcılık, putperestlik, Hıristiyanlık, Yahudilik gibi çeşitli inançların bulunmasının yanı sıra yıldız ve

¹¹⁴ "Davul bile dengi dengine çalar", atasözü ile aynı anlamda kullanıldığını söylemek mümkündür.

güneşe tapanlar ile Hz. İbrahim'in dinini yaşatmaya çalışan Hanîfler de vardı. Hanîfler arasında Varağa b. Nevfel (ö.610), 'Ubeydullah b. Caşş, Zeyd b. 'Amr gibi soylu kimseler ile Umeyye b. Ebî eş-Şalt (ö.630), 'Abîd b. el-Abraş (ö.598), 'Âmir b. ez-Zarb, Kuss b. Sâ'ide gibi şair ve hatîpler de vardı¹¹⁵.

Ölümün kaçınılmazlığı, fazîletin gerekliliği, doğruluğa davet ve bâtlı terk gibi hususlarda nasihat edilen hutbeler ile Kâbe'nin koruyuculuğu ile ilgili Hâşim Oğulları'nın söylediği hutbeler dinî hitâbet türüne dahil edilebilir.

Câhiliyye Döneminin en eski hatiplerinden olan Hz. Muhammed'in yedinci kuşaktan dedesi Ka'b b. Lu'ey'in, ölümün kaçınılmaz olduğunu söylediği hutbesi dinî hitâbet örneklerinden biri olarak kabul edilebilir¹¹⁶:

اسمعوا وَاَعْمُوا، وَتَعَلَّمُوا تَعَلَّمُوا، وَتَفَهَّمُوا تَفَهَّمُوا، لَيْلِ سَاجٍ، وَنَهَارِ صَاجٍ، وَالْأَرْضِ مَهَادٍ، وَالْجِبَالِ أَوْتَادٍ،
وَالْأُولُونَ كَالْآخِرِينَ، كُلُّ ذَلِكَ إِلَى بَلَاءٍ، فَصَلُّوا أَرْحَامَكُمْ، وَأَصْلِحُوا أحوَالَكُمْ، فَهَلْ رَأَيْتُمْ مَنْ هَلَكَ
رَجَعَ، أَوْ مَيِّتًا نُشِرَ، الدَّارِ أَمَامَكُمْ، وَالظَّنِّ خِلَافَ مَا تَقُولُونَ، زَيَّنُوا حَرَمَكُمْ وَعَظَمُوهُ، وَتَمَسَّكُوا بِهِ وَلَا
تَفَارِقُوهُ، فَمَسِيَّتِي لَهُ نَبَأٌ عَظِيمٌ، وَسِيخْرُجُ مِنْهُ نَبِيٌّ كَرِيمٌ، ثُمَّ قَالَ :

- نَهَارٌ وَ لَيْلٌ وَ اخْتِلَافٌ حَوَادِثٍ سَوَاءٌ عَلَيْنَا حُلُوهَا وَ مَرِيرُهَا

- يَتُوبَانِ بِالْأَحْدَاثِ حَتَّى تَأْتِيَا وَ بِالنَّعَمِ الضَّائِي عَلَيْنَا سُبُورُهَا

¹¹⁵ Çağrıci, Mustafa, *Arap; İslâm'dan Önce Araplar'da Din*, TDVİA, İstanbul 1991, c.III, s.316-321.

¹¹⁶ Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 33-34 ; el-Kalkaşendi, *a.g.e.*, I, 211.

لَهَا عُقْدٌ مَا يَسْتَحِيلُ مَرِيرُهَا

- صُرُوفٌ وَّ أَنْبَاءٌ تَقَلَّبَ أَهْلُهَا

فِيْخَيْرِ أَخْبَاراً صَدَوْقاً خَيْرُهَا

- عَلَى غَفْلَةٍ يَأْتِي النَّبِيُّ مُحَمَّدٌ

ثم قال :

حِينَ الْعَشِيرَةُ تَبْغِي الْحَقَّ حَذْلَانَا

- يَا لَيْتَنِي شَاهِدٌ فَحَوَاءَ دَعْوَتِهِ

Dinleyiniz, iyice kavrayınız, öğreniniz, biliniz, düşününüz ve anlayınız. Gece sakin (sessiz), gündüz gürültülüdür. Yeryüzü düzdür, dağlar kazıklar gibi çakılıdır. Öncekiler, sonrakiler gibidir. Bunların hepsi bir imtihana doğru gidiyor. Akrabalarınızı ziyaret ediniz. Durumlarınızı düzeltiniz. Siz hiç ölüp giden bir kimsenin geri döndüğünü veya diriltildiğini gördünüz mü? Yurt önünüzde... Düşünülen ise sizin dediğinizin tersinedir. Kâbenizi süsleyiniz ve onu yüceltiniz. Ona sınıksız tutunup ondan ayrılmayınız. Ona büyük bir haber gelecek ve ondan değerli bir peygamber çıkacak. Sonra şöyle dedi:

-Gündüz , gece ve olayların ardı ardına gelmesi acı ya da tatlı olsun bize aynıdır.

-O ikisi bize bazen felaket getir, gün döner bize örtüleri uzun nimetler getirirler.

-Bunlar öyle felâketler ve haberlerdir ki sahiplerini ters düz ederler ve onların çözülmesi imkansız düğümleri vardır.

-Ansızın şükredilen (seçilmiş)¹¹⁷ bir peygamber gelecek ve size beni doğrulayan haberler getirecek.

Sonra şöyle dedi:

-Kabile şaşkın, düşkün bir şekilde gerçeği ararken , keşke ben onun davetinin manalarına şahit olsaydım.

Hiz. Peygamber'in, Kuss b. Sâ'ide'yi 'Ukaz panayırında gördüğü rivâyet edilmiştir¹¹⁸. Bu rivâyete göre Kuss b. Sâ'ide kızıl bir devenin üzerinde insanları Allah inancına şu hutbesi ile davet etmiştir¹¹⁹:

أَيُّهَا النَّاسُ، اجْتَمِعُوا وَاسْمَعُوا وَعُوا، مَنْ عَاشَ مَاتَ، وَمَنْ مَاتَ فَاتَ، وَكُلُّ مَا هُوَ آتٍ آتٍ، آيَاتُ
مُحْكَمَاتٍ، مَطَرٌ وَنَبَاتٌ، وَأَبَاءٌ وَأُمَّهَاتٌ، وَذَاهِبٌ وَآتٍ، ضَوْءٌ وَظِلَامٌ، وَبِرٌّ وَآثَامٌ، وَلِبَاسٌ وَمَرْكَبٌ،
وَمَطْعَةٌ وَمَشْرَبٌ، وَجُحُومٌ تَمُورٌ، وَبُحُورٌ لَا تَعُورُ، سَقْفٌ مَرْفُوعٌ، وَمِهَادٌ مَوْضُوعٌ، لَيْلٌ دَاجٍ، وَنَهَارٌ سَاجٍ،
وَسَمَاءٌ ذَاتُ أَبْرَاجٍ، مَا لِي أَرَى النَّاسَ يَذْهَبُونَ وَلَا يَرْجِعُونَ؟ أَرْضُوا فَأَقَامُوا أَمْ حُبِسُوا فَنَامُوا؟ يَا مَعْشَرَ
إِيَادِ، أَيُّنَ ثَمُودَ وَعَادَ، وَأَيُّنَ الْآبَاءِ وَالْأَجْدَادِ، أَيُّنَ الْمَعْرُوفِ الَّذِي لَمْ يُشْكَرْ، وَالظُّلْمِ الَّذِي لَمْ يُنْكَرْ،
إِنَّ اللَّهَ لَدِينُنَا أَرْضَى مِنْ دِينِكُمْ هَذَا.

¹¹⁷ Bu beyitte geçen محمد kelimesi özel isim olarak çevrilmemiştir. Çünkü Hiz. Muhammed'in yedinci kuşaktan dedesinin, Muhammed Peygamber'in geleceğine dair bir kehanette bulunmasının doğruluğu tartışılmalıdır.

¹¹⁸ el-Câhiz, a.g.e., I, 308.

¹¹⁹ Aynı eser, I, 308,309.

- فِي الدَّاهِبِينَ الْأُولَى نَ مِنَ الثَّرُونِ لَنَا بَصَائِرُ
- لَمَّا رَأَيْتُ مَوَارِدًا لِلْمَوْتِ لَيْسَ لَهَا مَصَادِرُ
- وَ رَأَيْتُ قَوْمِي نَحْوَهَا بِمَضِي الْأَصَاغِرِ وَ الْأَكَابِرِ
- لَا يَرْجِعُ الْمَاضِي وَ لَا يَبْقَى مِنَ الْبَاقِيْنَ غَايِرُ
- أَيْعَنْتُ أَيْ لَمْ أَصَابْ صَائِرُ لَمَّا حَيْثُ صَارَ الْقَوْمُ صَائِرُ

Ey insanlar, toplanınız, dinleyiniz ve iyice kavrayınız; yaşayan ölür, ölen geçip gider, olacak olan her şey olur. Bütün bunlarda sağlam deliller vardır. İşte: Yağmur ve bitki, babalar ve anneler, gidenler ve gelenler, aydınlık ve karanlık, iyilikler ve günahlar, giyecek ve binek, yiyecekler ve içecekler, parlayan yıldızlar, durulmayan denizler, yükseltilmiş bir gökyüzü, serilmiş bir yeryüzü, karanlık gece, burçlara sahip bir gökyüzü. Bana ne oluyor ki, insanların öldüğünü fakat geri dönmediklerini görüyorum. Acaba gittikleri yerden razı oldular da orada mı kaldılar, yoksa orada alıkonuldular da uykuya mı daldılar? Ey İyâd topluluğu! Nerede Semûd ve 'Âd? Nerede babalar ve dedeler? Nerede teşekkür edilmeyen iyilikler ve nerede görmezden gelinmeyen (inkâr edilmeyen) zulüm? Allah'ın bir dini var ki O'nun nezdinde şu dininizden daha sevimlidir.

- İlk asırlarda geçip gidenlerin durumunda bizim için ibret alınacak çok şey var,
- Gördüm ki ölüme götüren yol çok, hiçbirinden de çıkış (kurtuluş) yok,
- Gördüm ki kavmim o kaynaklara büyük küçük akın ediyor,

- *Baktım ki giden geri gelmiyor, kalanlardan da baki kalan olmuyor,*
- *Anladım ki, çaresiz ben de kavmimin gittiği yere gideceğim.*

el-Me'mûn el-Hârişî'nin kabilesine nasihatte bulunup onları uyardığı, çok sayıda hikmetli sözlerden oluşan hutbesi¹²⁰ ile Hâşim b. 'Abdi Menâf'ın Kâbe'ye hizmet edilmesi ve Kâbe'yi ziyarete gelenlerin ağır lanmaları konusunda Kureyşlilere yaptığı konuşma¹²¹ dinî hitâbet türüne örnek verilebilir.

Câhiliyye Döneminde söylenen vasiyetler ile dini içerikli hutbelerin ortak yönü, her ikisinde de nasihat ve hikmetli sözlerin bulunmasıdır. Nasihat içeren hitâbete yakın bir tür olan vasiyet, bir kimsenin ölümünün yaklaştığını hissettiğinde veya hayat tecrübelerini paylaşıp nasihat vermek istediğinde ailesi, yakınları veya kabilesine söylediği sözlerdir.

Vasiyet; kişinin ailesi, akrabaları ya da yakın çevresine söylediği sözler, hitâbet ise daha geniş kitlelere söylenen sözlerdir. Ayrıca vasiyet genellikle bir kimsenin ölümü yaklaşınca hayat tecrübelerini paylaşması amacıyla söylenirken, nasihat içeren hitâbet, kişileri belli bir konuda bilgilendirme ve uyarma amacıyla söylenir. Aralarında bazı farklılıklar olsa da hutbelere benzemeleri yönünden olsa gerek hutbe mecmûalarında vasiyetlere yer verilmiş¹²² ve aynı şekilde bazı araştırmacılar vasiyeti hitâbetin bir türü olarak ele almıştır¹²³.

¹²⁰ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zeki, *a.g.e.*, I, 36.

¹²¹ Hutbe metni için bkz.: *Aynı eser*, I, 32,33.

¹²² Bkz.: *Aynı eser*, I, 45-50.

¹²³ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 182; Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 90.

Bir konuşmaya vasiyet diyebilmemiz için ya aile ile yakın akrabalarından birine öğüt verilmesi ya da konuşanın ölümünün yaklaştığını hissetmesi ve küçük bir gruba söylenmesi şartlarının ikisini birlikte taşıması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu bakımdan Ahmed Zekî Safvet, Eksem b. Sayfi'nin kavmine yaptığı konuşmayı vasiyet kategorisinde değerlendirmiş olsa da¹²⁴ bizim bu konuşmaya hutbe dememiz mümkündür. Çünkü vasiyet olması için Eksem b. Şayfi'nin ölümünün yakın olması da gerekirdi. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in ölümünün yaklaştığını hissettiği vedâ haccında (632) geniş bir kitleye yaptığı konuşma vasiyet değil hutbe olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber bu konuşmayı sadece ailesine ya da küçük bir gruba değil, geniş bir dinleyici grubuna yapmıştır.

¹²⁴ Bkz: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 47.

II. BÖLÜM

İSLÂMÎ DÖNEMDE HİTÂBET

1.1.SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ (İLK İSLÂM DEVRİ)'NDE HİTÂBET

Sadru'l-İslâm Dönemi, Hz. Peygamber'e vahyin nâzil olduğu 610 yılında İslâmiyet'in doğuşuyla başlayan ve dört halife dönemini de kapsayıp 661 yılında Muâviye (ö.680)'nin halife olması sonucu hilâfetin Emevîler'e geçmesiyle son bulan dönemdir. Bu dönemde İslâmiyetle birlikte dinî, ictimâî ve siyasî yapı değişmiş ve bu değişim hem tür hem de özellik açısından hitâbete yansımıştır. İslâma davet ile yeni dinin getirdiği prensiplerin anlatılması ancak hitâbetle mümkün olmuş, dönemin fikrî ve siyasî çatışmaları hitâbetin yayılıp canlanmasına neden olmuştur.

Câhiliyye Dönemine göre, Sadru'l-İslâm Döneminde hitâbet daha çok gelişme alanı bulmuş ve İslâmiyet'in getirdiği yeniliklerden dolayı hitâbete olan ihtiyaç artmıştır. İnsanları İslâm'a davet etmek ve onları ikna etmek ancak ruha ve akla tesir eden hitâbetle mümkün olmuştur. Nitekim Hz. Muhammed belâgatte oldukça başarılı olan Cahiliyye toplumunu İslâm'a davet etmek için en etkili yol olan hitâbeti kullanarak onlara en belîğ sözlerle hitap etmiştir. Onun, yakınındaki insanlara peygamberliğini tebliğ ettiği, gönülleri etkileyen ilk hutbesi şöyledir.¹²⁵

إِنَّ الرَّائِدَ لَا يَكْذِبُ أَهْلَهُ، وَاللَّهُ لَوْ كَذَّبْتُ النَّاسَ جَمِيعاً مَا كَذَّبْتُكُمْ، وَلَوْ عَزَّزْتُ النَّاسَ جَمِيعاً مَا عَزَّزْتُكُمْ،

وَاللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِيَّيْكُمْ خَاصَّةً، وَإِلَى النَّاسِ كَافَّةً، وَاللَّهُ لَتَمُوتُنَّ كَمَا تَمَامُونَ،

¹²⁵ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 205; Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 51.

وَلْتَبْعَثَنَّ كَمَا تَسْتَيْقِظُونَ، وَلْتَحَاسِبَنَّ بِمَا تَعْمَلُونَ، وَلْتَجْزُونَ بِالْإِحْسَانِ إِحْسَانًا، وَبِالسُّوءِ سُوءًا، وَإِنَّا بِحَنَّةٍ

أَبَدًا أَوْ لِنَازِ أَبَدًا.

Şüphesiz ki (gerçek bir) rehber, kendi halkına yalan söylemez. Vallahi ben, bütün insanlara yalan söylesem bile size yalan söylemem. Bütün insanları aldatsam bile sizi asla aldatmam. O, Allah ki kendisinden başka ilâh yoktur. Ben, hususî olarak sizin için, genel olarak da bütün insanlar için Allah'ın elçisiyim. Vallahi uyuduğunuz gibi öleceksiniz, uykudan uyandığımız gibi yeniden diriltileceksiniz. Yaptığımız şeyler için hesaba çekileceksiniz. İyiliğe karşı iyilikle, kötülüğe karşı kötülükle cezalandırılacaksınız. Böylece ebedî cennet ve ebedî cehennem olacak.

Hz. Muhammed, hicretten önce Mekke'de kaldığı sürece onları İslam'a davet etmek ve uyarmak için hitâbeti kullanmış, aynı şekilde İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte vedâ hutbesinde olduğu gibi her türlü toplumsal sorun için dinin gerektirdiği çözümler sunan emir ve yasakları hitâbetle yorumlayıp izah etmiştir¹²⁶.

İslâmiyet'i savunanlarla Câhiliyye gelenek ve göreneklerini devam ettirmek isteyenler arasındaki tartışmalarda, muhalif olduklarında Müslümanları bir araya getirmede, isyanları yatıştırmada¹²⁷, İslâmî fetihlerle genişleyen coğrafyada İslâmiyet'i yaymada, müşriklerle savaşa teşvik edip askeri cesaretlendirmede ve Hz.

¹²⁶ Dayf, Şevkî, *Târîhu'l- Edebi'l- 'Arabî; el- 'Aşru'l İslâmî*, Dâru'l- Me'ârif, 20.Bs., Kahire 2002, s.106.

¹²⁷ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 205-208.

Peygamber'in huzuruna çıkan heyetlerle arasındaki iletişimde yine hitâbete ihtiyaç duyulmuştur¹²⁸.

Önemli konularda fikir danışma ve nasihat isteme Sadru'l-İslâm Döneminde hitâbetin gelişme nedenlerinden biriydi. Kur'an-ı Kerîm'de emredildiği üzere¹²⁹, Hz. Muhammed önemli bir iş olduğunda görüşlerini almak için ashâbına danışır ve onlarla birlikte bir hükme varırdı. Halifeler de önemli durumlarda gerek sahâbe gerekse halk ile müşâvere etmeye devam etmişlerdir ve böylece hitâbette bu tür unsurlar da kullanılmıştır¹³⁰.

İnsanlara düşünce, inanç ve ifade özgürlüğü sağlayan İslâmiyetle birlikte hitâbetin gelişmesi için gereken özgür ortam oluşmuştur. Hitâbet kişisel özgürlüğün bulunduğu her millette gelişip güçlendiği gibi Sadru'l-İslâm Döneminde de gelişmiştir¹³¹.

Allah yolunda cihad ile fetihler esnasında askeri cesaretlendirme ve zafer kazanmada hitâbet etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Nitekim hitâbet mühimmat gibiydi ve komutanlar askerin güçsüzlüklerini onunla güçlü kılmış, orduya onunla zafer kazandırmışlardır. Çünkü komutan sözün yularını elinde tutup hazırlığını da yaptıysa zafer kaçınılmaz olmuştur¹³².

¹²⁸ Hânâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî; el-Edebu'l-Çadîm*, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1986, s.335.

¹²⁹ Kur'an-ı Kerîm, Âli 'İmrân Sûresi, 159.

¹³⁰ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 108; Ebû Zehra, *a.g.e.*, 205.

¹³¹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 207.

¹³² *Aynı eser*, 208.

Hitâbetin gelişme nedenlerinden biri de Sadru'l İslâm Döneminde Cuma ve bayram namazlarında dinî içerikli hutbeler verilmeye başlanmasıdır. İlk Cuma hutbesi 623 yılında Hz. Peygamber tarafından Medine'de verilmiştir¹³³ ve hicretten sonra Cuma ile bayram namazlarında ve sonra da hac mevsimlerinde hutbe okumak farz kılınmıştır¹³⁴. Bu hutbelerde iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanması gibi¹³⁵ dinî öğütler (mev'iza) verilmiş ve böylelikle hitâbet gelişip insanların âhiret ve dünyadaki kurtuluşu için irşada dönüşmüştür¹³⁶.

Bu dönemde şairlerin şiirle para kazanmaları, memduhlarına boyun eğmeleri, Abdullah b. ez-Ziba'râ, Ka'b b. Zuheyr (ö.645), Ebî Sufyân b. el-Hâris gibi bir grup şairin Hz. Peygamber'i yerip şirke devam etmeleri, bir grup şairin de şiirleri ile kabile düşmanlıklarına devam edip kişiler arasına düşmanlıklar sokmaları, gazel şairlerinin, şiirlerinde fâhiş ifadeler kullanmaları Hz. Peygamber ile arkasından gelen halifelerin bu tür ifadeleri yasaklamasına neden olmuştur. Ayrıca Arapların Kur'an-ı Kerîm'in belâgati karşısında şaşkınlıkları ve ruhlarını İslâm inancı ile doldurup fetihlerle uğraşmaları onları bir süre şiir söylemekten ya da rivayet etmekten uzaklaştırmıştır¹³⁷. Zira Kur'an-ı Kerîm'de "Şairlere ise haddi aşan azgınlar uyarlar. Görmez misin ki onlar, her vadide şaşkın şaşkın dolaşırlar ve yapmadıkları şeyleri söylerler. Ancak iman edip salih amel işleyen, Allah'ı çok anan ve haksızlığa

¹³³ Quitbuddin, Tahera, *a.g.m.*, 198.

¹³⁴ Dayf, *a.g.e.*, 121.

¹³⁵ Quitbuddin, Tahera, *a.g.m.*, 198; Feyyâd, Nikûlâ, *a.g.e.*, 89; ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu'l-Edebi'l- Arabî*, Dâru Nehda, Kahire Bty., s.176.

¹³⁶ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 122.

¹³⁷ Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 255.

uğratıldıktan sonra öçlerini alanlar başka. Zulmedenler hangi akıbeta uğrayacaklarını göreceklerdir."¹³⁸ şeklindeki ayetlerle İslâm'ın prensiplerine uymayan şairler eleştirilmiştir. Bunların sonucu olarak Sadru'l-İslâm Döneminde hitâbetin şiire göre daha yaygın bir sanat haline gelip öneminin arttığını görüyoruz. Çünkü İslâmiyetin yayılması, dinî hükümlerin izahı, cihada teşvik ve fetihlerin yürütülmesi gibi konularda şiire göre daha etkili yol olan hitâbet kullanılmıştır. Corcî Zeydân'ın da belirttiği gibi savaş ve fethetme teşvik, grupları biraraya getirme, düşmana korku verme amacıyla Müslümanların hitâbete olan ihtiyacı arttığı için hitâbet şiirden öne geçmiştir¹³⁹. Ayrıca Kur'an-ı Kerîm ile Hz. Peygamber'in hadisleri ve hutbeleri de hitâbetin gelişmesinde etkili olmuştur¹⁴⁰.

Sadru'l-İslâm Döneminde hilâfet konusunda oluşan ihtilaflar, çıkan isyanların bastırılması, Müslümanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, siyâsî grupların ortaya çıkması ve mezhepsel ayrılıklar hitâbetin gelişmesinin önemli etkenleri arasında yer almaktadır.

Hz. Ebubekir (ö.634), Hz. Muhammed'in vefatı üzerine şaşkınlık geçiren Müslümanları yatıştırmak ve onların toparlanmalarına yardımcı olmak için şu hutbeyi söylemiştir¹⁴¹:

¹³⁸ Kur'an-ı Kerîm, Şu 'arâ Sûresi, 223-227.

¹³⁹ Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, 191.

¹⁴⁰ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 112.

¹⁴¹ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 66,67.

... أَيُّهَا النَّاسُ، مَنْ كَانَ يَعْبُدُ مُحَمَّدًا فَإِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ مَاتَ، وَمَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ،
وَإِنَّ اللَّهَ قَدْ تَقَدَّمَ إِلَيْكُمْ فِي أَمْرِهِ، فَلَا تَدْعُوهُ جَزَعًا، وَإِنَّ اللَّهَ قَدْ اخْتَارَ لِنَبِيِّهِ مَا عِنْدَهُ عَلَى مَا عِنْدَكُمْ،
وَقَبَضَهُ إِلَيَّ ثَوَابِهِ، وَخَلَفَ فِيكُمْ كِتَابَهُ وَسُنَّةَ نَبِيِّهِ، فَمَنْ أَخَذَ بِهِمَا عُرِفَ، وَمَنْ فَرَّقَ بَيْنَهُمَا أُتْكَرَ. "يا
أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ"¹⁴²، وَلَا يَشْغَلَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ بِمَوْتِ نَبِيِّكُمْ، وَلَا يَفْتِنَنَّكُمْ عَنِ
دِينِكُمْ، فَعَاجِلُوهُ بِالَّذِي تُعْجِزُونَهُ، وَلَا تَسْتَنْظِرُوهُ فَيَلْحَقَ بِكُمْ.

...Ey insanlar! Kim Hz. Muhammed'e tapıyorsa, (bilsin ki) Hz. Muhammed öldü. Kim Allah'a inanyorsa, şüphesiz ki Allah diridir, ölmez. Size Allah'ın emri gelmiştir. Üzüntüden dolayı O'nu bırakmayın. Allah peygamberi için sizin yanınızdakinden ziyade kendi nezdindeki seçti. Onun iyiliği için ruhunu teslim aldı. Size de Kitâb'ını ve peygamberinin sünnetini bıraktı. Kim Kitâb ve sünnete uyarsa tanınır, kim o ikisi arasında ayırım yaparsa tanınmaz. "Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun." Şeytan sizi peygamberin ölümüyle meşgul etmesin ve sizi dininizden saptırmasın. Onu aciz bırakacak şeylerde (beklemeden) hemen girişimde bulunun ki, size ulaşmasın.

Yine Hz. Ebubekir hilâfet konusunda baş gösteren tereddütü hitâbetle gidermiş¹⁴³, hilâfeti esnasında ridde hareketi adı verilen isyanların bastırılmasında¹⁴⁴ da hutbelerinin önemli bir rol oynadığı görülmüştür.

¹⁴² Kur'an-ı Kerîm, Nisâ Sûresi, 135.

¹⁴³ Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s.112.

Hz. Peygamber'den sonra râşid halifeler de İslâmiyet'i yaymak için hitâbete yönelmişlerdir¹⁴⁵. Hutbelerindeki dinî içeriğin yanı sıra, takip ettikleri yolları ve izledikleri siyâseti hitâbetle açıklamışlardır¹⁴⁶. Yani bu dönemde halifelerin ve valilerin halkla iletişim yolu, hitâbet olmuştur¹⁴⁷.

İslâm yeni bir dinî hayat tarzı öngörmüş, Araplarda toplumsal birliği sağlamış ve insanlar arasında eşitliğe vurgu yapmıştır¹⁴⁸. Bunun sonucu olarak Câhiliyye Döneminde görülen asabiyet ilk üç halife döneminde görülmemiştir¹⁴⁹. Ancak bu İslâmî birliğin uzun sürmediğini söylemek mümkündür. Üçüncü halife Hz. Osman'ın (ö.656) şehit edilmesinden sonra Müslümanlar gruplara ayrılmış ve her grup muhaliflerine karşı kendi ilke ve görüşlerini savunmada hitâbeti kullanmıştır¹⁵⁰. Bu dönemde oluşmaya başlayan ihtilaflar dördüncü halifeden sonra devam etmiş¹⁵¹ ve bu anlaşmazlıklar Müslümanlar arasındaki ilk büyük savaş olan Cemel Vakası¹⁵² (656) ile sonuçlanmıştır. Hilâfet konusunda ihtilaflar oluşunca Hz. Ali'nin (ö.661) destekçileri ve Muâviye (ö.680) 'nin taraftarları olarak Müslümanlar iki gruba ayrılmış, Sıffin Savaşı'ndan (657) sonra bu iki grubu da inkâr eden sınıf ayrılıkları

¹⁴⁴ Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi II; Sadru'l-İslâm Dönemi*, Fenomen Yay., Erzurum 2009, s.15.

¹⁴⁵ Hânâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 335,336.

¹⁴⁶ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 208.

¹⁴⁷ *Aynı eser*, 214.

¹⁴⁸ Hânâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 336.

¹⁴⁹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 202.

¹⁵⁰ Feyyâd, Nikûlâ, *a.g.e.*, 89; ez-Zeyyât, *a.g.e.*, 176.

¹⁵¹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 209.

¹⁵² Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, 19.

ortaya çıkmıştır. Böylece Müslümanlar Hz. Ali taraftarları (Şifler), Muâviye taraftarları (Emevîler) ve ikisini de desteklemeyenler (Hâricîler) olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Her grubun fikirlerini ve ilkelerini savunan, beliğ hatiplerden oluşan destekçileri vardı¹⁵³. Böylelikle hitâbet, bu dönemde ortaya çıkan siyâsî kargaşadan beslenip gelişimine devam etmiştir.

İslâmiyetle birlikte hayatın hemen hemen her alanında nesre özellikle de hitâbete ihtiyaç duyulmuştur ve bu yüzden Sadru'l İslâm Döneminde çok sayıda hutbe söylenmiştir. Ancak tedvîn çağı ile bu dönem arasındaki sürenin uzun olmasından dolayı hutbelerin hepsi nakledilemese de¹⁵⁴ bize ulaşan nesrin çoğunluğunun rivayeti güvenilirdir¹⁵⁵.

2.2. EMEVÎ DÖNEMİNDE HİTÂBET

Arap Edebiyatında Emevî Dönemi, Hz. Ali'nin 661 yılında şehit edilmesinden sonra Muâviye'nin hilâfeti ele geçirmesiyle başlayıp, 750 yılında Abbâsîler'in yönetimi ele geçirmesiyle son bulan dönemdir. Bu dönem hitâbeti, Sadru'l-İslâm Döneminde büyük bir ilerleme kaydeden hitâbetin devamı niteliğinde olup konularının çeşitliliğinin artması, görüşler ve mezhepler konusunda ihtilafların çoğalması gibi sebeplerle daha yüksek bir konuma ulaşmıştır. Nitekim Emevî

¹⁵³ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 209.

¹⁵⁴ Dayf, Şevkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l- Arabî*, Dâru'l- Me'ârif, 9.Bs., Kahire 1960, s.52;

Dayf, Şevkî, *el- 'Aşru'l İslâmî*, 114.

¹⁵⁵ Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 254.

Döneminde hitâbetin ilerlemesi için gerekli olan siyâsî, dinî ve ictimâî bütün şartlar oluşmuştur.

Hilâfet konusunda oluşan görüş ayrılıklarının Sadru'l İslâm Döneminde filizlenip, Emevîler Döneminde büyüdüğünü söylemek mümkündür. Daha önce de belirtildiği gibi, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra hilâfetin kim tarafından üstlenileceği hususunda ihtilaflar başlayınca Şiîler, Emevîler ve Haricîler gibi siyâsî gruplar ortaya çıktı. Emevî lideri Muâviye, Hz. Osman'ın kanını dava etmede ilgisiz kaldığını ve ordusunda isyancıları barındırdığını ileri sürerek Hz. Ali'nin halifeliğine biat etmedi. Bunun üzerine Hz. Ali ve Muâviye, Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya geldi. Savaş Hz. Ali lehine sonuçlanacakken, Muâviye hileye başvurarak durumun hakemlere havale edilmesini sağladı. Hakemlerin hüküm vermeye yetkileri olmadığını düşünen bir grup, Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldı. Haricîler olarak adlandırılan bu grup, hilâfetin Müslümanlara danışılma şartıyla seçilecek olan zâhid ve muttakî her müminin hakkı olduğunu savunmuştur.

Hz. Ali'nin 661 yılında bir Haricî tarafından şehit edilmesinden sonra, hilâfet üzerinde Emevîler'in hakkı olduğunu iddia eden Muâviye hilâfeti ele geçirmiştir. Durumu sağlama almak isteyip, kendinden sonra oğlu Yezîd (ö.683) 'i halife tayin edince, diğer muhalifler gibi Abdullah b. ez-Zubeyr (ö.692) de Muâviye'nin hilâfeti saltanata dönüştürmesine karşı çıkmıştır. Yezîd'e biat etmeyen Abdullah, Hz. Hüseyin (ö.680) 'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden sonra, Emevîler aleyhine propagandalar yapmış ve Hicaz bölgesinden biat alarak halifeliğini ilan etmiştir. Böylelikle bu dönemde Zubeyrîler grubu da ortaya çıkmıştır. Ancak Abdümelik b. Mervân (ö.705) döneminde 692 yılında Abdullah'ın öldürülmesiyle birlikte, Zubeyrîler grubu fiilen sona ermiş, hilâfet konusundaki çatışmalar Emevîler, Şiîler

ve Haricîler arasında devam etmiştir. Yine bu dönemde Şîîler ve Haricîler kendi içlerinde kollara ve fırkalara ayrılmışlardır. Bu mezheplerin ve siyâsî grupların hepsinin kendi görüşlerini savunan ve ilkelerini açıklayıp taraftar toplamaya çalışan çok sayıda güçlü hatîpleri vardı¹⁵⁶. Siyâsî çatışmaların çok olduğu bu dönemde, hatîpler insanlar arasında oluşan fitnenin merkezinde idi ve mücadele meydanlarında silah yerine hitâbeti kullanmışlardır¹⁵⁷. Aynı şekilde her grubun hatîbi kendi mezheplerini savunmada ve düşmanlarının iddialarını çürütmede hitâbete başvurmuştur¹⁵⁸.

Çeşitli siyâsî grupların yanı sıra, Emevîler birçok muhalif hareketin hedefinde yer almıştır. Çevresindeki hatîplerin desteğini alan Abdurrahman b. el-Eş'as (ö.704) ve kendisi hatîp olan Yezîd b. el-Muhelleb (ö.720) gibi Emevî valileri de onlara karşı isyan etmişlerdir¹⁵⁹. Bu isyanlarında kendilerine destekçi bulmak için hitâbeti kullanmışlardır.

Emevîler, halkı kendilerine karşı kıskırtan isyancılar ve siyâsî grupların hatîplerine karşı çıkmış, hilâfetin onların hakkı olduğunu savunarak haksızlığa uğradıkları konusunda insanları ikna etmişlerdir. Kendilerine itaat edildiğinde yapacakları iyilikler, itaat edilmediğinde ise maruz bırakılacakları muameleler hususunda onları uyarmış ve zaman zaman halkı tehdit etme ve korkutma yollarına

¹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Dayf, Şevkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhu*, 63-66; Yiğit, İsmail, *Emevîler*;

Siyâsî Tarih-Medeniyet Tarihi, İstanbul 1995, c. XI, s. 87-91.

¹⁵⁷ Hannâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 358.

¹⁵⁸ İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 88-90.

¹⁵⁹ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, s.69.

başvurmuşlardır¹⁶⁰. Emevîler, siyâsî istikrarı korumak için savaştıkları gibi yönetimde en etkili araç olan hitâbetten de faydalanmışlardır.

Yine Emevî halifeleri ve valileri, devletin idarî işlerinde olduğu gibi¹⁶¹ biat almada ve izledikleri siyâset hususunda halkı bilgilendirmede hitâbeti kullandılar¹⁶². Ömer Ferrûh, fetihler sayesinde genişleyen topraklardaki valilerle iletişim kurmak için yazılan risâleleri yazılı bir hutbe olarak değerlendirmiş, hitâbeti, devletin idaresinde kaçınılmaz bir ihtiyaç olarak görmüştür¹⁶³.

Emevî Dönemindeki bazı risâleler incelendiğinde, üslûp açısından hitâbetle benzerlik gösterdiği görülmektedir. Zaten alışık oldukları hitâbet dilini yazıda kullandıklarını da varsaydığımızda, Ferrûh'un bu dönem risâlesini yazılı bir hitâbet olarak değerlendirmesine katılmak mümkündür.

Câhiliyye Döneminde görülen kabile asabiyeti ve soy soplâ övünme gibi eğilimlerin yeniden canlanması sonucu¹⁶⁴, kabileler arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümünde¹⁶⁵ yine hitâbetin kullanıldığını görüyoruz.

Emevî Döneminde siyâsî hitâbetin yanı sıra, en çok gelişen türlerden biri dinî hitâbet olmuştur. Sadru'l İslâm Döneminde farz kılındığı için, bu dönemde de Cuma ve bayram namazlarında hutbe okunmuş, halife ve valiler Müslümanlara imamlık

¹⁶⁰ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 239; Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 69.

¹⁶¹ Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 373.

¹⁶² Hannâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 359; Ebû Zehra, *a.g.e.*, 230.

¹⁶³ Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 374.

¹⁶⁴ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 236.

¹⁶⁵ Hannâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 358.

etmişlerdir. Kaynaklarda onların çok sayıda dinî hutbelerine rastlamak mümkündür¹⁶⁶.

Vaaz ve kıssacılığın büyük gelişme gösterdiği Emevî Döneminde hatîp ve kâşş (kıssacı- ç. kuşşâş)¹⁶⁷ olarak adlandırılan pek çok kişi yetişmiştir. Kıssacılar, Kur'an-ı Kerîm ve diğer semâvî kitaplardaki kıssaları tefsir etmiş, insanları etkileyip dinî duygularını geliştirmek amacıyla hikâyelerini şaşırtıcı anlatılarla süslemişlerdir.

Muâviye, cami ve karargâhlarda sabah ve akşam namazlarından sonra kıssa anlatmak, Emevîlere dua etmek ve insanlara onların gücünü anlatmak üzere kıssacılar görevlendirmiş, böylece "kışaşu'l-hâşşa" denilen resmî ve siyâsî kıssacılık başlamıştır. Başta Haricîler olmak üzere diğer siyâsî grupların da, vaazlarını hikâyelerle süsleyen ve insanları Emevîlere karşı kışkırtan kıssacıları vardı. Bunun yanında devletin siyâsî şartlarına bir tepki olarak çıkan züht hareketinden etkilenmiş, âbid va zâhid olarak bilinen pek çok vâiz ortaya çıkmıştır. Bu gruba dahil olan dönemin en meşhur vâizi el-Hasan el-Başrî (ö.728) gibi bazı kıssacılar, hikâyelerinde ayet ve hadislerden alıntı yapmış, ahirette hesap gününe dikkat çekerek insanları takva ve iyiliğe davet etmişlerdir¹⁶⁸. Bu vâiz ve kıssacılar amaçlarına ulaşmak için hitâbet sanatını kullanmışlardır.

Farklı mezhepleri benimseyen âlimler arasındaki ilmî tartışmalar olarak tanımlayabileceğimiz münâzara, Sadru'l-İslâm Dönemi sonlarında Haricî ve Şîî

¹⁶⁶ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 73,74.

¹⁶⁷ Bir olay hakkında hikâye anlatan ve öğütler veren vâize kâşş denir.

¹⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 65-86; Cirit, Hasan, *Kussâs*, TDVİA, İstanbul 2002, c.XXVI, s. 463.

hatîpler arasında kullanılmış ve hutbe kaynaklarında bunlara yer verilmiştir¹⁶⁹. Bu tür münâzaraların mezhepsel ihtilafların arttığı Emevî Döneminde de kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Hz. Ali ve Muâviye arasında hilâfet mücadelesi şiddetlendiğinde Irak ve Şam halkı arasında münâzara hutbeleri çoğalmıştır¹⁷⁰. Bunların yanı sıra münâzara hitâbeti, inançlarını tartışmak üzere hem Müslüman âlimler hem de Müslüman âlimlerle farklı dinlerden âlimler arasında kullanılmıştır¹⁷¹.

Câhiliyye ve Sadru'l-İslâm Döneminde olduğu gibi bu dönemde de ordu komutanları, askeri savaşa teşvik etmek için hitâbeti kullanmışlardır. Yine hatîplerin belirli amaçlarla halife huzuruna çıkıp hitap etmeleri bu dönem hitâbetinin gelişme nedenlerinden biri olmuştur.

Emevî Döneminde hitâbetin gelişme nedenlerinden biri de, Arapların bedevîlikten yerleşik hayata geçmeleridir. İslâmî fetihlerle birlikte Araplar, diğer milletlerle bir arada yaşamaya başlamışlar ve bunun sonucunda kendilerinde olmayan kültürleri tanımışlardır. Hem farklı milletlerle kaynaşmaları hem de yerleşik hayata geçmeleri Arapların bedevî ruhlarını beslemeye başlamış ve onlara hayal genişliği kazandırmıştır. Edindikleri yeni mefhumlar ve çeşitli konuları kullanarak yeteneklerini artırmışlar ve bu onların hitâbetine de yansımıştır¹⁷².

¹⁶⁹ Hutbeler için bkz: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 215-221.

¹⁷⁰ Hannâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 359.

¹⁷¹ Dayf, Şevkî, *el-'Aşru'l İslâmî*, 408,409.

¹⁷² Ebû Zehra, *a.g.e.*, 203-214.

Hitâbetin öneminin arttığı bu dönemde Emevî halifeleri, gençleri hitâbet meclislerinde yarıştırdıkları belîğ hatîpleri dinlemeye¹⁷³ ve onlardan istifade etmeye teşvik etmişlerdir¹⁷⁴. Bu anlamda hitâbetin, Abbâsi Döneminde ilmî usüllerle öğretilmeye başlanmasının zemininin Emevî Döneminde hazırlandığını söylemek mümkündür.

Her ne kadar baskın bir yönetim tarafından yönetilse de bu dönem, farklı görüşlerin korkmaksızın özgür bir şekilde dile getirildiği bir dönem olmuş ve bu ortam, hitâbetin gelişmesine yol açmıştır.

2.3. İSLÂMÎ DÖNEMDE HATÎP VE HITÂBETİN ÖZELLİKLERİ

Sadru'l-İslâm Dönemi ile Emevî Döneminde hatîp ve hitâbetin özellikleri birbirinin devamı niteliğinde olup birçok hususta benzerlik gösterdiği için, her iki dönemin de ayırt edici özellikleri vurgulanmak üzere aynı başlık altında ele alınmıştır.

İslâmî Dönem hitâbetinde hatîpler, belâgatte en ileri seviyede olan Kur'an-ı Kerîm'in dil ve üslûbunun etkisinde kalmış, konuşmalarının daha etkileyici olması için Kur'an ayetlerinden alıntılar yapmışlardır. Bunun yanı sıra Kur'an-ı Kerîm'le, Arapçada daha önce kullanılmayan bazı kelimeler kullanılmaya başlanmış, hatîpler bu kelimeleri ve yeni dinî konuları hutbelerine taşımış, böylelikle hitâbet, Câhiliyye Döneminden farklı bir yapıya kavuşmuştur.

¹⁷³ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 243.

¹⁷⁴ Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, 309.

İslâmî Dönemde Araplar, hutbelerde Kur'an-ı Kerîm'den ayetler bulunmasına önem verirlerdi. Câhîz'in de belirttiği gibi 'İmrân b. Hıttân (ö.703) bazı meclislere uğrayıp ilk hutbesini okuduğunda insanların hoşuna gitmiş, "Hutbesinde Kur'an'dan bir şeyler olsaydı, bu genç Arapların en hatîbi olurdu." demişlerdir¹⁷⁵. Yine Araplar, yevmu'l-hafl ve yevmu'l-cem¹⁷⁶,de hutbelerinde sözlerine güzellik, ciddilik ve akıcılık katan ayetler olmasını güzel bulurlardı¹⁷⁷.

Hatîpler hutbelerinde Kur'an'ın üslûbunu örnek almış, ondan alıntı yapmışlardır ve böylece şiirde olduğu gibi hitâbette de belâgat derecesi artmıştır. Ancak şiire göre hitâbet, Kur'ân ayetlerinden alıntı yaparak anlamı kuvvetlendirmek için daha uygun olmuş¹⁷⁸, hatîpler temsil getirmek, gözdağı vermek ve nasihat etmek amacıyla hutbelerinde Kur'an-ı Kerîm'den yararlanmışlardır¹⁷⁹. Öyle ki bazı hatîpler hutbelerinin tamamında Kur'an ayetlerinden alıntı yapmışlardır. Mus'ab b. Zubeyr (ö.690) vali olarak Basra'ya gelince, Basra halkını, kardeşi Abdullah b. Zubeyr'e itaat etmeye teşvik etmek amacıyla minbere çıkmış, Allah'a hamd ve senadan sonra tamamı ayetlerden oluşan şu hutbesini okumuştur¹⁸⁰:

¹⁷⁵ el-Câhîz, *a.g.e.*, II, 6.

¹⁷⁶ Arapların belirli günlerde toplanıp, sohbet ve müzâkere ettikleri toplantı ve etkinlik günleridir.

¹⁷⁷ el-Câhîz, *a.g.e.*, I, 118.

¹⁷⁸ Corcî Zeydân, *a.g.e.*, I, 191.

¹⁷⁹ *Aym eser*, I, 191; Feyyâd, Nikûlâ, *a.g.e.*, 89.

¹⁸⁰ Hutbe metni için bkz: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 171.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ طسّم. تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ. نَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبِيٍّ مُوسَىٰ وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ. إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ، وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةً مِنْهُمْ، يُدَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ، وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ. (وَأَشَارَ بِيَدِهِ نَحْوَ الشَّامِ) وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ. (وَأَشَارَ بِيَدِهِ نَحْوَ الْحِجَازِ) وَنُمَكِّنْ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِي فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ. (وَأَشَارَ بِيَدِهِ نَحْوَ الْعِرَاقِ)

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Tâ- Sîn- Mîm. Bunlar apaçık Kitab'ın ayetleridir. İman eden bir kavim için Mûsâ ile Firavun'un haberlerinden bir kısmını sana anlatacağız. Şüphe yok ki, Firavun yeryüzünde (ülkesinde) büyüklük taslamış ve ora halkını sınıflara ayırmıştı. Onlardan bir kesimi eziyor, oğullarını boğazlıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Şüphesiz o bozgunculardandı. (Eliyle Şam tarafını gösterdi.) Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım. (Eliyle Hicaz tarafını gösterdi.) Yeryüzünde onları kudret sahibi kılalım ve onların eliyle Firavun'a, Hâmân'a ve ordularına, çekinegeldikleri şeyleri gösterelim.(Eliyle Irak tarafını gösterdi.)

Mus'ab b. Zubeyr bu hutbesinde Kaşâş Sûresi 1-6. ayetlerden temsil getirerek Basra halkını ikaz etmiştir. Görüldüğü gibi hatîpler, delil sunarak sözlerini güçlendirmede Kur'an-ı Kerîm'den ilham almışlardır.

Kur'an üslûbu, icâzı, lafızları, ikna etme ve delil sunma yolları ile önceden olmayan anlamlar içermesi gibi pek çok açıdan hatîpleri etkilemiş¹⁸¹, böylece hitâbet dili en açık ve en üstün seviyeye ulaşmıştır¹⁸². Ayrıca bu dönemde Kur'an'dan ayetler içermeyen ve Hz. Peygamber'e salâtle süslenmeyen hutbeler, el-*hutbetu's-şevhâ* (çirkin hutbe) olarak adlandırılıyordu¹⁸³. Ancak hem Câhiliyye Döneminde hem de İslâmî Dönemde fesâhat ve belâgatıyla meşhur olan *Sehbân Vâil* (ö.674), el-Beyân ve't-Tebyîn'de belirtildiğine göre Muâviye'nin huzurunda bir hutbe okumuş ve bu hutbesi güzelliğinden dolayı el-*hutbetu's-şevhâ* olarak anılmıştır. Bu hutbeden sonra Muâviye huzurunda hiçbir şairin şiir söyleyemediği ve hiçbir hatîbin konuşma yapamadığı söylenir¹⁸⁴.

Hatîpler insanları etkilemek için Hz. Muhammed'in öğretileri ve nasihatlarından alıntı yapmış¹⁸⁵, hadislerinden istişhad etmişlerdir¹⁸⁶. Bu dönem hutbelerinin çoğu İslâm dininin ilkeleri ve kurallarını içerdiği için dinî hutbelerde hatîpler Hz. Muhammed'i örnek almalarının yanı sıra hutbelerinde delil göstermek ve hutbelerine güzellik katmak için de Hz. Muhammed'in sözlerinden yararlanmışlardır¹⁸⁷.

¹⁸¹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 210.

¹⁸² Feyyâd, *Nikûlâ*, *a.g.e.*, 89.

¹⁸³ el-Câhiz, *a.g.e.*, II, 6.

¹⁸⁴ *Aynı eser*, I, 348.

¹⁸⁵ Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 112.

¹⁸⁶ Dayf, Şevkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhu*, 58; Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 256.

¹⁸⁷ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 212.

Hz. Ebûbekir Hz. Muhammed'e "Araplar arasında dolaştım, onların en fasîhini duydum ancak senden daha fasîhini duymadım. Seni kim eğitti?", demiştir. Hz. Muhammed de "Beni Rabbim eğitti, hem de en iyi şekilde eğitti.", şeklinde cevap vermiştir¹⁸⁸. Bazı âlimler Hz. Peygamber'in sözlerini tanımlarken "harfleri az, manası çok olan, tekellüften uzak, sanatı karşılaştırılmayacak kadar yüce olan " demiştir¹⁸⁹. Bu rivayetler, bize bu dönemde Hz. Muhammed'in Arapların en güzel ve en fasîh konuşanı sayıldığını belirtiyor. Bu durumda diğer hatîplerin onu izlemeleri doğaldır.

Kur'an-ı Kerîm ile Hz. Peygamber'in sözleri ve hadislerinin yanı sıra bu dönemde hatîpler hutbelerinde Câhiliyye Döneminde olduğu gibi şiirden de alıntı yapmışlardır. Hz. Ali, Hakem Olayı'nın aleyhine sonuçlanmasından sonra hutbe okumuş, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salatdan sonra muhatablarına kendisini muhalifler ve isyankârlar gibi inkâr ettiklerini, hakemlerin de karar verirken kendileriyle çelişkiye düştüklerini, Kur'an'ın hükmünü bozduklarını, kini yeniden canlandırdıklarını, Kur'an'ın hidayeti yerine Muâviye'nin sevgisine mazhar olmak için yanlış karar verdiklerini söylemiştir¹⁹⁰. Bu hutbede Dureyd b. eş-Şamt'ın şu beyitinden alıntı yapmıştır¹⁹¹:

- أَمْرَتُكُمْ أَمْرِي بِمَنْعِجِ اللَّوَى فَلَمْ تَسْتَبِينُوا النَّصْحَ إِلَّا ضَحَى الْعَدِ

¹⁸⁸ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 212.

¹⁸⁹ el-Câhiz, *a.g.e.*, II, 16,17.

¹⁹⁰ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 213,214.

¹⁹¹ Beyit için bkz.: el-İşfehânî, Ebû'l-Ferec 'Ali b.el-Huseyin, *Kitâb 'ul-Agânî*, (thk. İhsan 'Abbâs), Dar'u Şâdir, Beyrût 2008, c.X, s.9.

- *Ben Mun'arici'l-Livâ'da size buyruk vermiştim,*
- *Ama siz nasihatları ancak ertesi gün kuşluk vakti ayırt edebildiniz.*

Hz. Ali, temsil getirdiği bu beyitte, muhatablarına nasihat verdiğini ancak onların bu uyarıları o anda dikkate almayıp kısa süre sonra farkına varabildiklerini vurgulamıştır.

Emevîler döneminde birçok hutbesini şiirle süsleyen Irak valisi el-Haccâc b. Yûsuf (ö.714)'un başında sarık, yüzü kapalı bir halde Kûfe'de bir mescide gelip minbere çıktığı, insanların ona bakarak aleyhinde konuşması üzerine yüzünü açıp hutbesinden önce şiir söylediği rivayet edilir¹⁹². Suheym b. Vesîl (ö.680)'den alıntı yaptığı beyit¹⁹³ ile hutbesinin bir kısmı şöyledir¹⁹⁴:

- أنا ابنُ جلا وطلأُ الثنايا متى أضعُ العمامةَ تعرّفوني

ثم قال: يَا أَهْلَ الْكُوفَةِ، أَمَا وَاللَّهِ إِنِّي لِأَحْمَلُ الشَّرَّ بِحَمْلِهِ، وَأَحْدُوهُ بِنَعْلِهِ، وَأَجْزِيهِ بِمِثْلِهِ، وَإِنِّي لِأَرَى أَبْصَارًا

طَائِحَةً، وَأَعْنَاقًا مُتَطَاوِلَةً، وَرُئُوسًا قَدْ أَيْنَعَتْ وَحَانَ قِطَافُهَا، وَإِنِّي لِصَاحِبُهَا، وَكَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى الدِّمَاءِ بَيْنَ

الْعَمَائِمِ وَاللِّحَى تَتَرَفَّرُ...

- *Ben ileri görüşlü ve tecrübeli birinin oğluyum.*
- *Ne zaman sarığı koyarsam beni o zaman tanırırsınız.*

¹⁹² Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 274.

¹⁹³ Beyit için bkz: İbn Sellâm el-Cumaî, Muhammed, *Tabakâtu 'ş-Şu'arâ*, (nşr. Joseph Hell), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût h.1422/2001, s.174.

¹⁹⁴ Hutbe metni için bkz: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 274.

Ey Kûfe halkı! Vallahi ben kötülüğe karşı kötülük taşıyorum, aynı ayakkabıyı giyip aynı yolda yürüyerek (mislini yaparım) ve kötülüğe kötülükle karşılık veririm. Ben tamahkâr gözler, uzayan (uzanarak bakan) boyunlar, olgunlaşan ve hasat zamanı gelen başlar görüyorum. Bu işi de yapacak olan benim. Sanki ben sarıklarla sakallar arasında parlayan kanları görür gibiyim...

Başları, olgunlaşıp kesilme zamanı gelen meyvelere benzeterek teşbîh yaptığı bu hutbesinde Haccâc'ın tehditkâr üslûbu göze çarpmaktadır.

İslâmî Dönemde Allah'a hamd, sena ve Hz. Peygamber'e salât ile hutbeye başlamak gelenek haline gelmiştir. Öyle ki Allah'a hamd ve sena ile başlamayan hutbeler el-Betrâ (kesik, kesilmiş) olarak adlandırılmıştır¹⁹⁵. Ziyâd b. Ebîh (ö.673), Muâviye tarafından vali olarak atandığında Basra'ya gelmiş, burada bazı aksaklıklar olduğunu görerek bir hutbe okumuştur. Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salâtla başlamadığı için bu hutbeye el-Betrâ adı verilmiştir¹⁹⁶. Ziyâd'ın bu meşhur hutbesi şu şekilde başlar¹⁹⁷:

أَمَّا بَعْدُ: فَإِنَّ الْجَهَالََةَ الْجُهْلَاءَ، وَالضَّلَالََةَ الْعَمِيَاءَ، وَالْعَمَىَّ¹⁹⁸ الْمُوَفِّيَّ بِأَهْلِهِ عَلَى النَّارِ، مَا فِيهِ

سُفَهَاؤُكُمْ، وَيَسْتَمِلُ عَلَيْهِ حُلْمَاؤُكُمْ...

¹⁹⁵ el-Câhiz, *a.g.e.*, II, 6.

¹⁹⁶ *Aynı eser*, II, 62; İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, IV, 199.

¹⁹⁷ Hutbe metni için bkz: İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, IV, 199,200; Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 257,258.

¹⁹⁸ el- 'Ikdu'l Ferîd'de bu kelime " الْعَمَى " şeklinde verilmiştir.

Sonrasına gelince (şimdi de): Kara cahillik, derin sapkınlık ve aşırı azgınlık halkını ateşe götürür. Bunların içinde akılsız, ahmaklarınız değil, akıllılarınız bulunur.

Bir diğer rivayete göre Ziyâd b. Ebîh, hutbesine şu şekilde hamd ederek başlamıştır¹⁹⁹:

الحمد لله على إفضاله وإحسانه، ونسأله المزيد من نعمه وإكرامه. اللهم كما زدتنا نعمًا، فأهملنا
شكرًا.

İyilik ve ihsanı (lütfu) çok olan Allah'a hamd olsun. O'ndan nimetleri ve ikramını artırmasını dileriz. Allah'ım! Nimetlerimizi artırdığın gibi bize şükretme ilhamını da ver.

Ziyâd b. Ebîh, "sonrasına gelince, şimdi de" anlamlarına gelen "أَمَّا بَعْدُ" ile hutbesine başlamıştır. Birşeyin sonrası olması için öncesi de olmalıdır. Bu yüzden Ziyâd'ın rivayette belirtildiği gibi, hutbesine hamd ile başlamış olması ihtimali de düşünülmelidir.

Bazen hatîpler hutbelerini bitirirken de Allah'a hamd veya dua ediyorlardı. Hz. Ömer (ö.644) hutbesinin sonunda Allah'a şöyle hamd etmiştir²⁰⁰:

...فَأَحْمَدُهُ عِبَادَ اللَّهِ عَلَى نِعْمِهِ، وَأَشْكُرُهُ عَلَى آيَاتِهِ، جَعَلَنَا اللَّهُ وَإِيَّاكُمْ مِنَ الشَّاكِرِينَ.

¹⁹⁹ İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, IV, 199; Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 257; el-Câhiz, *a.g.e.*, II, 62.

²⁰⁰ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 86.

...Ey Allah'ın kulları, O'nun nimetlerine (lütuflarına) hamd ediniz ve O'nun nimetlerine şükrediniz. Allah bizi ve sizleri şükredenlerden eylesin.

Yine Hz. Ömer hutbesini şu dua ile bitirmiştir²⁰¹:

...اللهم لا تدعني في عمرة، ولا تحذني في غرة، ولا تجعلني مع العافلين.

...Allah'ım! Beni bunalımlarda(sıkıntıda) bırakma, beni bir gaflet anında alma ve beni gafillerden kılma.

Hz. Ebûbekir de hutbesini şu şekilde dua ederek bitirmiştir²⁰²:

...اللهم اجعل خَيْرَ زَمَانِي آخِرُهُ، وَخَيْرَ عَمَلِي خَوَاتِمُهُ، وَخَيْرَ أَيَّامِي يَوْمَ لِقَائِكَ.

...Allah'ım! Son zamanımı, işlerimin sonunu ve seninle karşılaştığım an günlerimi hayırlı kıl.

Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir'in bu dualarında aynı anlama gelen cümle tekrarlarına başvurduklarını görüyoruz. Hännâ el-Fâhûrî'nin de belirttiği gibi o zamanlarda hatipler, hutbelerinde mâna benzerliğine eşlik eden ses benzerliğine yer verir ve tekrarlarla uzattıkları ibarelerle hutbelerini bitirirlerdi²⁰³.

²⁰¹ İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, III, 176.

²⁰² *Aynı eser*, III, 176.

²⁰³ Hännâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 338,339.

İslâmî Dönemin başlarında Hz. Muhammed'in hutbeleri ile yavaş yavaş bir hitâbet kalıbı oluşmuştur. Hz. Muhammed, ilk Cuma namazında okuduğu hutbeye hamd, istiâne (yardım isteme) ve şehâdet ile başlamıştır²⁰⁴:

الحمد لله أحمدُهُ وأستعينُهُ وأستغفرُهُ وأستهديه وأؤمنُ بهِ ولا أكفرُهُ وأُعادي مَنْ يكفرُهُ، وأشهدُ
أَنَّ لا إلهَ إلا اللهُ وحدهُ لا شريكَ له، أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ...

Hamd Allah'a mahsustur. O'na hamd ediyor, O'ndan yardım, bağışlanma ve hidayet diliyorum. O'na inanır, O'nu inkâr etmem ve inkâr edene de düşman olurum. Şehâdet ederim ki, Allah'tan başka ilâh yoktur, O tektir ve ortağı yoktur. Muhammed, O'nun kulu ve elçisidir...

Yine Hz. Muhammed veda hutbesine de hamd, istiâne ve şehâdet ile başlamıştır²⁰⁵. Daha sonraki hatîpler de hutbelerinde Hz. Peygamber'i örnek almış, Emevî dönemi sonlarına kadar hutbeler çoğunlukla girişte Allah'a hamd, Allah'tan yardım isteme, şehâdet ve Hz. Muhammed'e salât şeklinde devam etmiştir. Yezîd b. Muaviye bir hutbesine Hz. Muhammed'in hutbesine benzer şekilde şöyle başlamıştır²⁰⁶:

²⁰⁴ Hutbe metni için bkz: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 56,57.

²⁰⁵ Aynı eser, I, 57-59.

²⁰⁶ Aynı eser, II, 179,180.

الحمد لله أَحمدُهُ وَأَسْتَعِينُهُ، وَأُؤْمِنُ بِهِ وَأَتَوَكَّلُ عَلَيْهِ، وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا، وَمِنْ سَيِّئَاتِ
أَعْمَالِنَا، مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ، وَمَنْ يُضِلَّ فَلَا هَادِيَ لَهُ، وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ
لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ اصْطَفَاهُ لِوَحْيِهِ، وَاخْتَارَهُ لِرِسَالَتِهِ...

Allah'a hamd olsun. O'na hamd eder, O'ndan yardım isterim, O'na inanır ve güvenirim. Nefislerimizin şerlerinden ve kötü işlerimizden Allah'a sığınırız. Allah kimi doğru yola koyarsa artık onu yoldan sapıtacak kimse yoktur. Allah kimi doğru yoldan saptırırsa artık onu doğru yola iletecek biri yoktur.. Şehadet ederim ki Allah'tan başka ilâh yoktur. O, tektir ve ortağı yoktur. Muhammed, O'nun kulu ve elçisidir. Allah onu, vahyi ve mesajı için seçmiştir...

Hatîpler hutbelerinde Allah'a hamd ve senadan sonra, muhataplarına "يا" (Ey!) nida edatıyla seslenmiş, sonrasında "أَمَّا بَعْدُ" ya da "ثُمَّ" gibi ibareleri kullanarak asıl konuya geçiş yapmışlardır. Hutbelerinde insanların dikkatini çekmek için kullanılan "أَلَا" (Hey! Bakınız!) tenbîh edatına çokça yer vermişlerdir. Aynı şekilde hatîplerin, anlamları güçlendirip dinleyicilerin dikkatini çekmek için "أَنْ - إِنَّ" edatları ile fillerden önce gelen "لَ" te'kîd lââm'ını ve fillerden sonra gelen "نَ" te'kîd nûn'unu sıkça kullandıkları görülmektedir.

Yine hitap ederken dinleyicinin ilgisini çekmek için Câhiliyye Döneminde olduğu gibi bazı hatîpler, hutbelerinde dinleyicilere, yine kendileri cevapladıkları

sorular yöneltilmişlerdir. Endülüs'ün fatihi olarak bilinen Emevî komutanı Tarık b. Ziyâd (ö.720), askerlerini savaşa teşvik ettiği hutbesine şöyle başlamıştır²⁰⁷:

أَيُّهَا النَّاسُ، أَيْنَ الْمَفْرُ؟ الْبَحْرُ مِنْ وَرَائِكُمْ، الْعَدُوُّ أَمَامَكُمْ، وَلَيْسَ لَكُمْ وَاللَّهِ إِلَّا الصَّدْقُ وَالصَّبْرُ...

Ey insanlar! Arkanızda deniz önünüzde düşman varken kaçış nereye? Vallâhi sizin savaşmaktan ve doğruluktan başka yapacağınız bir şey yok...

İslâmî Dönem hitâbetinin özelliklerinden biri de, bazı hatîplerin hutbelerini dua ederek bitirmesidir. Hz. Ebûbekir, kendisine biat edildikten sonra söylediği hutbesini şöyle dua ederek bitirmiştir²⁰⁸:

... أَقُولُ قَوْلِي هَذَا وَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِي وَلَكُمْ.

...Bu sözümü söylerken Allah'tan hem beni hem sizi bağışlamasını diliyorum.

Hz. Ebûbekir gibi Emevî halifelerinden Ömer b. Abdilaziz de bazı hutbelerini yaklaşık aynı dua ile bitirmiştir²⁰⁹:

... أَقُولُ قَوْلِي هَذَا وَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ الْعَظِيمَ لِي وَلَكُمْ.

...Bu sözümü söylerken Yüce Allah'tan hem beni hem sizi bağışlamasını diliyorum.

²⁰⁷ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 299.

²⁰⁸ Hutbe metni için bkz.: *Aynı eser*, I, 67.

²⁰⁹ Hutbeler için bkz.: *Aynı eser*, II, 190-192.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, ister hadarî ister bedevî olsun Arapların bütün hutbeleri uzun ve kısa olmak üzere iki türdür ve hıfzı daha kolay olduğu için kısa hutbelerin sayısı daha fazladır²¹⁰. Sadru'l-İslâm Döneminde de tedvîn henüz tam olarak başlamadığı için hutbelerin çoğunun nakli rivayet yoluyla olmuştur. Bu da, bu dönemde kısa hutbe sayısının fazla olmasının nedenlerinden biri olarak görülebilir. Ayrıca bir rivayete göre, 'Ammâr b. Yâsir bir konuşmasını kısa tutmuş, ona biraz daha konuşsaydın denildiğinde, "Hz. Muhammed namazı uzun, hutbeyi kısa tutmayı emretti." demiştir²¹¹.

Buna rağmen İslâmî Dönem hutbelerinin Câhiliyye Dönemi hutbelerine göre daha uzun olduğunu söylemek mümkündür. Bu uzun hutbelerde çoğunlukla siyâsî ve mezhebî hususlar ele alınmıştır. Ancak bunun istisnaları da yok değildir. Hatîb el-Ezdi (ö.984)'nin birkaç cümleyi geçmeyen şu hutbesi gibi kısa hutbeler de mevcuttur²¹²:

قد عَلِمَتِ الْعَرَبُ أَنَّا حَيٌّ فِعَالٍ، وَلَسْنَا بِحَيٍّ مَقَالٍ، وَأَنَا نُجْزِي بِفِعْلِنَا عِنْدَ أَحْسَنِ قَوْلِهِمْ، إِنَّ السُّيُوفَ
لَتَعْرِفُ أَكْفُنَا، وَإِنَّ الْمَوْتَ لَيَسْتَعْذِبُ أَرْوَاحَنَا، وَقَدْ عَلِمَتِ الْحَرْبُ الزَّبُونَ، أَنَّا نَقْرَعُ جَمَاحَهَا، وَنَحْلِبُ
صَرَاحَهَا.

Bizim sözlerin değil, işlerin(fiillerin) kabilesi(adamı) olduğumuzu Araplar bilir. Biz, onların en iyi sözlerini, yaptıklarımızla yeneriz. Şüphesiz ki kılıçlar avuç içlerimizi

²¹⁰ el-Câhiz, a.g.e., II, 7.

²¹¹ Aynı eser, I, 303.

²¹² Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., II, 381.

tanır ve ölüm ruhlarımıza tatlı gelir. Savaşlar, sütünü sağanı tepen develeri tanır. Biz onların en huysuzlarının kapısını çalar ve bitene kadar sütlerini sağlarız.

el-Ezdi'nin, Abdülmelik b. Mervân (ö.705)'in huzurunda okuduğu bu hutbesinde olduğu gibi, bu dönem hutbelerinde icâza yer veren hatîpler de vardı. Sehbân Vâil'in, Muaviye'nin huzurunda okuduğu “günün yarısını alacak kadar uzunluktaki hutbesinde olduğu gibi, hutbelerinde ayrıntıya çok yer veren hatîpler de vardı²¹³.

İslâmî Dönemde hatîpler hutbe okurken, Câhiliyye Döneminde alışlagelen başa sarık giyme, ele baston, asa, kılıç ya da yay alma, yerden yüksek bir yerde ya da ayakta durma gibi gelenekleri devam ettirmişlerdir²¹⁴. Fakat ayakta hutbe okuma geleneğinin bazı istisnaları da olmuştur. Hz. Muhammed, son hutbesini söylerken hastalığından dolayı oturmuş²¹⁵, aynı şekilde şişman bedeninden dolayı uzun süre ayakta kalamadığı için, genellikle oturarak hutbe okuyan ilk kişi de Muâviye olmuştur²¹⁶. Ayrıca el-Velîd b. ‘Abdilmelik (ö.715)'in de oturarak hutbe söylediği rivayet edilmiştir²¹⁷.

Hz. Muhammed mescidde hutbe okurken ayakta duruyor ve bir hurma ağacına dayanıyordu. Uzun süre ayakta durmaktan dolayı zorlandığını gören Temîm ed-Dârî (ö.660), Hz. Muhammed'e Şam'da gördüğü gibi bir minber yapmayı teklif etmiş, o da kabul edince, sahabelerden el-‘Abbâs b. ‘Abdilmuṭṭalib (ö.88)'in

²¹³ İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 90,91.

²¹⁴ *Aynı eser*, s.91; *ez-Zeyyât*, *a.g.e.*, 176.

²¹⁵ Rivayet için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 60.

²¹⁶ el-Ḳalkaşendî, *a.g.e.*, I, 419.

²¹⁷ İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 91; *ez-Zeyyât*, *a.g.e.*, 176.

kölesiyle yardımlaşarak iki basamağı ve bir oturacak yeri olan bir minber yapmıştır²¹⁸. Böylelikle İslâmî Dönemde Câhiliyye Döneminden farklı olarak minberden de hutbeler verilmeye başlanmıştır.

Câhiliyye Döneminde olduğu gibi, İslâmî Dönemde de hatîpler hutbe okurken ellerinde asa, baston, yay veya kılıç olmasına önem verirlerdi. ‘Abdumelik b. Mervân (ö.705)’ın "Elimden bastonu atarsam, sözümün yarısı giderdi." dediği rivayet edilmiştir. Aynı şekilde bir gün Muâviye, Sehbân Vâil’den irticâlen hutbe söylemesini istemiştir. Ancak o, elinde asası olmadığı için konuşmamıştır. Bunun üzerine ona bir asa getirilmiştir ama eliyle tarttığı bu asayı beğenmemiş ve evden kendi asası getirilene kadar konuşmamıştır²¹⁹. Sonuç olarak, baston veya asanın hatîp için ilham kaynağı haline geldiğini söyleyebiliriz.

Cuma veya bayram namazlarında da hatîp, yerden yüksekte veya minberde, yay, kılıç ya da asaya dayanarak hutbesini okurdu. Cuma namazında hutbe, namazdan önce okunurken, bayramlarda namazdan sonra okunurdu ve bu hutbelerde hatîp, şu yolu takip ederdi: Cuma namazının ilk hutbesine, Hz. Muhammed’in ilk Cuma hutbesinde olduğu gibi, Allah’a hamd ve şehâdetle başlanıp Kur’an’dan ayetlerle devam edilir. Sonra hatîp vaaz verip oturur ve tekrar ayağa kalkıp, ikinci hutbede daha çok dua okur. Bayram hutbeleri ise Allah’a hamd ile değil tekbirle başlar. Hatîp ilk hutbede yedi, ikinci hutbede beş tekbir getirir²²⁰. İlk hutbenin dokuz,

²¹⁸ Feyyâd, Nikûlâ, *a.g.e.*, 38; el-Ğalkaşendî, *a.g.e.*, I, 419; Diğer rivayetler için bkz: Can, Yılmaz, *Minberin Cami Mimarisine Katılımı*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VIII, sy.3, 2008, s.13-16.

²¹⁹ el-Câhiz, *a.g.e.*, III, 119,120.

²²⁰ Dayf, Şevkî, *el-‘Aşru’l İslâmî*, 107.

ikinci hutbenin yedi tekbirle başlamasının müstehap olduğu konusunda da rivayetler vardır²²¹.

Câhiliyye Dönemi hutbeleri ile kıyaslandığında, bu dönem hutbelerinde, çoğunlukla cümleler arasında anlam bütünlüğü vardır. Câhiliyye Döneminde genellikle hatîpler, aralarında bütünlük olmaksızın cümleleri ahenkli bir şekilde tek tek sıralardı²²². Bu dönemde ise anlamlı düşüncelerin peşpeşe sıralandığı cümlelerin birbirleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir²²³.

Yine Câhiliyye Dönemi ile kıyaslandığında İslâmî Dönemde hitâbet, şiirde olduğu gibi, anlam ve konu açısından büyük oranda değişikliğe uğramış, ancak kısa hutbelerin varlığı, cümlelerde îcâz ve az da olsa secîye başvurma, muvâzenenin çokluğu, şiir veya emsâllerden alıntı devam etme gibi yönlerden hitâbetin Câhiliyye Dönemindeki üslûbu büyük oranda korunmuştur²²⁴. Bu dönem hitâbetinde daha önce de belirttiğimiz gibi, hutbelere hamd ve salâtle başlanması, ayet ve hadislerden alıntı yapılması, mukâbele ve tîbâk gibi sanatların daha sık kullanılması açısından üslûp farklılıkları oluşmuştur. Ayrıca lafızların hoşluğu, üslûbun sağlamlığı, sıhhati, tesir gücü²²⁵, ibarelerin açıklığı, secîden sakınma, uygun olmayan hikmetli sözleri kullanmama, ruhun derinliklerine ulaşabilme, kalpleri yumuşatma, ikna gücünün

²²¹ Baktır, Mustafa, *Hutbe*, TDVİA, İstanbul 1998, c. XVIII, s. 425.

²²² Dayf, Şevkî, *a.g.e.*, 63.

²²³ Hannâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 338.

²²⁴ Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 256.

²²⁵ İskenderî, Ahmed, *a.g.e.*, 90; ez-Zeyyât, *a.g.e.*, 176.

artması²²⁶ ve ayrıntıya meyil²²⁷ gibi hususlar bu dönem hitâbetinin ayırt edici özellikleridir.

Câhiliyye Dönemi hutbelerinde secîye çok yer verilmesine rağmen, bu dönem hutbelerinde halife huzurunda söylenen vefd hutbeleri dışında secînin çok nadir kullanıldığı görülmektedir. Rivâyete göre, birisi Hz. Peygamber'e şöyle demiştir:

— يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ مَنْ لَا شَرِبَ وَلَا أَكَلَ، وَلَا صَاخَ وَاسْتَهَلَ، أَلَيْسَ مِثْلُ ذَلِكَ يُطَلُّ.

- *Yâ Rasûllallah! Sen hiç içmeyen, yemeyen, sesini yükseltmeden konuşmaya başlayan bir kimse gördün mü? Kan davası güdülmeyen kimse de bunun gibi değil midir?*

Bunun üzerine Hz. Muhammed ona, "أَسَجَّعَ كَسَجْعِ الْجَاهِلِيَّةِ" (Câhiliyye secîsi gibi mi secî yapıyorsun?) demiştir²²⁸.

Görüldüğü gibi bu devirde secînin az olma sebebi, Hz. Muhammed'in secîyi yasaklaması değil, insanları kâhinler gibi secî kullanmaktan sakındırması olabilir. Buna rağmen Hz. Muhammed'in birçok hadisinde secîye uyması için kelimenin morfolojik yapısında değişiklik yaptığına dair rivâyetler de vardır²²⁹. Hz. Muhammed'in hitâbet üslûbunu rehber edinen Râşid halifelerin de tesadüfî olması dışında hutbelerinde secî kullanmadıkları görülür. Bir rivâyete göre, Mukrân

²²⁶ İskenderî, Ahmed , *a.g.e.*, 90.

²²⁷ Hannâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 335.

²²⁸ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 287.

²²⁹ Durmuş, İsmail, *Seci*, TDVİA, İstanbul 2009, c.XXXVI, s.274.

şehirindeki fetih hareketleri hakkında bilgi getiren Şuhâr el-‘Abdî, Hz. Ömer’e şöyle demiştir:

— يا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، هِيَ أَرْضٌ سَهْلُهَا جَبَلٌ، وَمَاؤُهَا وَشَلٌّ، وَثَمَرُهَا دَقْلٌ، وَعَدْوُهَا بَطْلٌ، وَخَيْرُهَا قَلِيلٌ،
وَشَرُّهَا طَوِيلٌ، وَالكَثِيرُ فِيهَا قَلِيلٌ، وَالْقَلِيلُ فِيهَا ضَائِعٌ، وَمَا وَرَاءَهَا شَرٌّ مِنْهَا.

- *Ey mü'minlerin emiri! Mukrân; ovası dağ, suyu zayıf, meyvesi adi hurma, düşmanı kahraman, iyiliği az, kötülüğü fazla, içinde çoğun azaldığı, azın kaybolduğu, diğer taraftan kötülük olan bir yerdir.*

Bunun üzerine Hz. Ömer ona "أَسَجَّاعٌ أَنْتَ أَمْ مُخْبِرٌ؟" (Sen secî ustası mısın, yoksa haberci mi?) demiştir²³⁰. Diğer taraftan Câhiz, râşid halifeler huzurunda konuşan hatîplerin hutbelerinde çok sayıda secî olduğunu, ancak halifelerin secîyi yasaklamadıklarını belirtmiştir²³¹. Sonuç olarak secînin, tamamen yasaklanmadığını ancak Câhiliye Dönemine göre çok daha az kullanıldığını söylemek mümkündür.

Muâviye ölünce hem taziye hem tebrik amacıyla Yezîd'in huzuruna gelen heyetler arasında bulunan Abdullah b. Mâzin, halifeye selam vererek başladığı hutbesinde şöyle secî yapmıştır²³²:

السلام عليك يا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، رُزِّتَ خَيْرَ الْآبَاءِ، وَسُمِّيتَ خَيْرَ الْأَسْمَاءِ، وَمُنِحْتَ أَفْضَلَ الْأَشْيَاءِ...

²³⁰ İbnu'l-Eşîr, *a.g.e.*, II, 444.

²³¹ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 290.

²³² Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 251,252.

Selam üzerine olsun ey mü'minlerin emiri, babaların en iyisini kaybettin, isimlerin en iyisi ile adlandırıldın ve sana en güzel şey verildi...

Hiz. Osman insanlara nasihat ettiği bir hutbesinde Şöyle muvâzene yapar²³³:

...إِنَّ الدُّنْيَا تَفْعَى، وَالْآخِرَةُ تَبْقَى، فَلَا تُبْطِرَنَّكُمْ الْفَانِيَةُ، وَلَا تَشْعَلَنَّكُمْ عَنِ الْبَاقِيَةِ...

...Dünya hayatı geçici, ahiret hayatı ise kalıcıdır. Geçici olan sizi Őımartıp, kalıcı olandan alıkoymasın...

Nesirde birbirini izleyen ahenkli cümlelerin, bölünmesiyle yapılan izdivâc sanatı bu dönemde çok görülmüştür²³⁴. Abdülmelik b. Mervân'ın bu sanatı kullandığı bir hutbesi Őöyledir²³⁵:

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ الْحَرْبَ صَعْبَةٌ مُرَّةٌ، وَإِنَّ السَّلَامَ أَمْنٌ وَمَسْرَةٌ، وَقَدْ زَيْنَتْنَا الْحَرْبُ وَزَيْنَّاها، فَعَرَفْنَاها وَأَلْفَنَّاها،
فَنَحْنُ بَنُوها وَهي أُمَّنا...

Ey insanlar, Şüphesiz savaş zor ve acıdır, barış ise güvenlik ve sevinçtir. Savaş bizi itti, biz de onu ittik. Biz savaşı tanıdık ve ona alıştık, çünkü biz savaşın oğullarıyız o da bizim annemizdir...

Yine bu dönemde hatîpler, hutbelerinde tıbak ve mukâbele sanatına yer vermişlerdir. Hiz. Muhammed'in ilk hutbesi buna örnek verilebilir²³⁶:

²³³ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 101.

²³⁴ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 247.

²³⁵ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 182,183.

...والله لَتَمُوتُنَّ كما تنامون، وَلَتُبْعَثُنَّ كما تستيقظون، وَلَتَحَاسِبُنَّ بما تعملون، وَلَتُجْزَوْنَ بِالْإِحْسَانِ

إِحْسَانًا، وَبِالسُّوءِ سُوءًا، وَإِنَّمَا لِحَتَّةٌ أَبَدًا أَوْ لِنَارٍ أَبَدًا.

...Vallahi uyuduğunuz gibi öleceksiniz, uykudan uyandığınız gibi yeniden diriltileceksiniz. Yaptığınız şeyler için hesaba çekileceksiniz. İyiliğe karşı iyilikle, kötülüğe karşı kötülükle cezalandırılacaksınız. Böylece ebedî cennet ve ebedî cehennem olacak.

Hasan el-Başrî de tıbak sanatını kullandığı bir hutbesinde şöyle der²³⁷:

...التَّوَاءُ هَاهُنَا قَلِيلٌ، وَالْبَقَاءُ هُنَاكَ طَوِيلٌ...

...Dünyada ikamet kısa sürelidir, ancak ahirette ikamet uzun sürelidir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, hatîplerin beden diline de önem verilirdi. Onların konuşurken zor nefes almaları, titremeleri ve terlemeleri ayıplanırdı²³⁸. ‘İkdu’l Ferîd’de Hz. Osman, Yezîd b. Ebî Sufyân ve Halit b. Abdillâh el-Şasrî’nin hutbe söylerken titrediklerine dair rivayetlere yer verilmiştir²³⁹. Ayrıca bazen hatîpler, hutbe söyleyeceği sırada ne diyeceğini bilemez ve dilleri tutulurdu. Hz. Osman minbere çıktı, önce dili tutuldu ve sonra şöyle dedi²⁴⁰:

²³⁶ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 205; Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 51.

²³⁷ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 465,466.

²³⁸ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 133.

²³⁹ İbn ‘Abdirabbih, *a.g.e.*, IV, 231,232.

²⁴⁰ el-Câhiz, *a.g.e.*, II, 250.

إِنَّ ابا بكر و عُمر كانا يُعِدَّانِ لِهَذَا الْمَقَامِ مَقَالًا، وَأَنْتُمْ الى إِمَامٍ عَادِلٍ أَحْوَجُ مِنْكُمْ الى إِمَامٍ خَطِيبٍ.

Ebûbekir ve Ömer bu makam için konuşma hazırlıyorlardı. Ama sizin hatîp bir imamdan ziyade adil bir imama daha çok ihtiyacınız var.

Yine hatîplerin kusurları için bazı ibareler kullanılırdı. Kekemeliğin son noktasına ulaşmadıkça kişi, konuşmakta zorluk çekiyorsa "في لسانه حُبْسَة" (Dilinde tutulma var.), kekeliyorsa "في لسانه عُقْلَة" (Dilinde düğüm var.), konuşmasında yabancı harflerin seslerini kullanıp mahrecini de ona göre yapıyorsa "في لسانه لُكْنَة" (Dilinde kötü telaffuz var.), konuşmasında çıkarımda bulunmadıkça anlamları bilinmeyen lafızlar kullanıyorsa "في لسانه حُكْلَة" (Dilinde kapalılık var.) denilirdi²⁴¹.

İslâmî Dönemde irticâlen konuşan hatîpler olduğu gibi sözünü hazırlayarak konuşanlar da vardı. Hz. Muhammed'in vefatından sonra hilâfeti kimin üstleneceği konusunda hitap etmek için Hz. Ömer'in bir konuşma hazırladığını söylediği rivayet edilmiştir²⁴². Aynı şekilde Şebîb b. Şîbe (ö.786)'nin bazı halifeler için konuşma hazırladığı hususunda rivayetler de mevcuttur²⁴³.

²⁴¹ el-Câhiz, *a.g.e.*, I, 39,40.

²⁴² Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 63.

²⁴³ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 247.

2.4. İSLÂMÎ DÖNEMDE HİTÂBET TÜRLERİ

2.4.1. Siyâsî Hitâbet

Hz. Muhammed'in İslâm'a davet etme ve İslâm dininin hükümlerini açıklama hususunda söylediği hutbeler ile hilâfetin üstlenilmesi, halife ve valilerin izledikleri siyâseti açıklaması, komutanların askeri savaşa teşvik etmesi, çıkan isyanların yatıştırılması hususunda söylenen hutbeler siyâsî hitâbet türlerine dahil edilebilir. Yine Emevîler Döneminde, hilâfet çekişmeleri yüzünden ortaya çıkan çeşitli siyâsî grupların söylediği hutbeler siyâsî hitâbet türündedir.

Hz. Muhammed, Vedâ hutbesinde faiz, kan davaları ve ırk ayrımının yasaklandığını bildirmiş, kadın hakları ve miras hukuku hakkında Müslümanları bilgilendirmiştir. İslâm devletinin lideri olarak, toplumsal düzenin sağlanmasına yönelik bir takım yasalar koymuştur²⁴⁴. Bu türden düzenlemelerin yer aldığı bir diğer hutbesi ise, Mekke'nin fethedildiği gün söylediği hutbedir. Bu hutbesi hem fetih hitâbeti olması hem de bir takım kurallar hususunda halkın bilgilendirilmesi açısından siyâsî hitâbet kategorisinde ele alınmıştır. Mekke'nin fethedildiği gün Hz. Muhammed'in, Kâbe'nin kapısında durarak söylediği bu hutbesi şöyledir²⁴⁵:

²⁴⁴ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, I, 57-59.

²⁴⁵ *Aynı eser*, I, 52; et-Taberî, el-İmam Ebî Cafer b. Cerîr, *Şahîh Târîhu't-Taberî es-Sîretu'n-Nebevî*, (thk. Muhammed b. Tâhir el-Berzencî-Muhammed Subhî b. Hallâk), Dâru İbn Keşîr, Beyrût h.1428/2007, c.II, s.290; el-Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *İ'câzu'l-Kur'ân*, (thk. es-Seyyid Ahmed Şakr), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 2009, s.201.

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، صَدَقَ وَعْدُهُ، وَهَزَمَ الْأَحْزَابَ وَحْدَهُ، أَلَا كُلُّ مَأْتِرَةٍ أَوْ دَمٍ أَوْ مَالٍ يُدْعَى، فَهُوَ تَحْتَ قَدَمَيْ هَاتَيْنِ، إِلَّا سِدَانَةَ الْبَيْتِ، وَسِقَايَةَ الْحَاجِّ، أَلَا وَقَتْلُ الْحَطَّاءِ مِثْلُ الْعَمْدِ بِالسُّوْطِ وَالْعَصَا، فِيهِمَا الدِّيَةُ مُعَلَّظَةٌ، مِنْهَا أَرْبَعُونَ خَلْفَةً فِي بُطُونِهَا أَوْلَادُهَا، يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ، إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ نَحْوَةَ الْجَاهِلِيَّةِ، وَتَعَزَّطُمَا بِالْآبَاءِ، النَّاسُ مِنْ آدَمَ، وَآدَمُ خُلِقَ مِنْ تُرَابٍ، ثُمَّ تَلَا²⁴⁶:

"يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى، وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا، إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ" الْآيَةَ. يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ (أَوْ يَا أَهْلَ مَكَّةَ) مَا تَرَوْنَ أَيْ فَاعِلٍ بِكُمْ؟ قَالُوا خَيْرًا، أَخْ كَرِيمٌ، وَإِنَّ أَخْ كَرِيمٌ، قَالَ: اذْهَبُوا فَأَنْتُمْ الطُّقَاءُ.

Allah'tan başka ilâh yoktur. O, tektir ve ortağı yoktur. Allah, vaadini yerine getirdi, kuluna yardım etti. Grupları tek başına yendi. Bakınız! Kâbe'nin hizmeti ve hacılara su verme görevi hariç, iddia edilen bütün saygınlıklar, mal veya kan davaları, bu iki ayağımın altındadır. Bakınız! Hatayla öldürmek, kırbaç ya da sopa ile teâmüden yapılan cinayet gibidir. Çünkü her ikisinde de sıkı bir diyet vardır. O da, gebe olan kırk tane devedir. Ey Kureyş Topluluğu! Allah, Cahiliye'nin kibrini ve atalarla övünme alışkanlığını sizden uzaklaştırmıştır. İnsanlar Âdem'den gelir, Âdem ise topraktan yaratılmıştır. Sonra Hz. Peygamber şu ayeti okudu: "Ey İnsanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı

²⁴⁶ Kur'an-ı Kerîm, Hucurât Sûresi, 13.

gelmekten en çok sakınanınızdır." Ey Kureyş topluluğu! (veya Mekke halkı) Size ne yapacağımı düşünüyorsunuz? İyilik yaparsın, sen, saygın bir kardeş ve saygın bir kardeşin oğlusun, dediler. Hz. Muhammed şöyle dedi: Gidiniz, artık hürsünüz.

Görüldüğü gibi Hz. Muhammed bu hutbesinde, Câhiliyye Döneminde görülen kabile asabiyeti ve soy soplâ övünmeden sakınılması gerektiğini bildirmiştir. Bu yüzden İslâm'ın başlarında özellikle Hz. Ömer Dönemi sonuna kadar kabile asabiyeti ve müfâhara görülmemiştir²⁴⁷. Ancak bu durum onların ruhlarında köklü bir inanç olarak kalmış²⁴⁸, Emevîler Döneminde siyâsî kargaşaların artmasıyla birlikte asabiyet tekrar canlanmıştır²⁴⁹. Bu durum hutbelere müfâhara olarak yansımıştır. Abdülmelik b. Mervân'ın huzurunda el-Ḥaṭîb el-Ezdi'nin söylediği şu hutbe bu türe örnek verilebilir²⁵⁰:

قَدِ عَلِمَتِ الْعَرَبُ أَنَّا حَيٌّ فِعَالٍ، وَلَسْنَا بِحَيٍّ مَقَالٍ، وَأَنَا نُجْزِي بِفِعْلِنَا عِنْدَ أَحْسَنِ قَوْلِهِمْ، إِنَّ السُّيُوفَ
لَتَعْرِفُ أَكْفَنَّا، وَإِنَّ الْمَوْتَ لَيَسْتَعْدِبُ أَرْوَاحَنَا، وَقَدْ عَلِمَتِ الْحَرْبُ الزَّيُونَ، أَنَّا نَقْرَعُ جِمَاحَهَا، وَنَحْلِبُ
صَرَاحَهَا.

Bizim sözlerin değil, işlerin (fiillerin) kabilesi olduğumuzu Araplar bilir. Biz, onların en iyi sözlerini, yaptıklarımızla yeneriz. Şüphesiz ki kılıçlar avuç içlerimizi tanır ve

²⁴⁷ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s.202.

²⁴⁸ Ḥannâ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, 336.

²⁴⁹ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 236.

²⁵⁰ Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 381.

ölüm ruhlarımıza tatlı gelir. Savaşlar, sütünü sağanı tepen develeri tanır. Biz onların en huysuzlarının kapısını çalar ve bitene kadar sütlerini sağarız.

İslâmî Dönemde siyâsî hitâbetin en güzel örneklerini hilâfet meselesi üzerine söylenen hutbeler oluşturmuştur. Hz. Peygamber vefat edince Ensâr, Benî Sâ'ide Sakîfesi'nde toplandı ve halifelik işi için Sa'd b. 'Ubâde'nin konuşmasını istediler. Sa'd hitap etmek üzere çıktı, ancak hasta olduğu için amcasının oğlundan, söylediği sözleri tekrar etmesini istedi. Allah'a hamd ve senadan sonra şöyle dedi²⁵¹:

يا معشر الأنصار، لكم سابقة في الدين، وفضيلة في الإسلام، ليست لقبيلة من العرب، إنَّ محمداً عليه الصلاة والسلام لَبِثَ بِضَعِّ عَشْرَةِ سَنَةٍ في قومه يدعوهم إلى عبادة الرحمن، وخالع الأندادِ والأوثان، فما آمنَ به من قومه إلاَّ رجال قليل، وما كانوا يقدرُونَ على أن يمنعوا رسول الله صلى الله عليه وسلم ، ولا أن يدفعوا عن أنفسهم ضيماً عُمُوا به، حتى إذا أراد بكم الفضيلة ساق إليكم الكرامة، وخصَّكم بالنعمة، فرزقكم الله الإيمان به ورسوله، والمنع له ولأصحابه، والإعزازَ له ولدينه، والجهادَ لأعدائه، فكنتم أشدَّ الناس على عدوِّه من غيركم، حتى استقامت العرب لأمر الله طَوْعاً وَكَرْهاً، وأعطى البعيدُ المقادَةَ صاغِراً داخِراً، حتى أثنى الله عزَّ وجلَّ لرسوله بكم الأرضَ، ودانت بأسيافكم له العَرَبُ، وتوفاه الله وهو عنكم راضٍ، وبكم قَرِيرٌ عَيْنٍ، اسْتَبَدُّوا بهذا الأمر دون الناس، فإنه لكم دون النَّاسِ.

²⁵¹ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 61-62.

Ey Ensâr topluluğu ! Hiçbir Arap kabilesinin sahip olamayacağı şekilde, dinde bir önceliğiniz ve İslam'da bir üstünlüğünüz vardır. Hz. Muhammed (as.), on-onbeş yıl boyunca kabilesini Rahman'a ibadet etmeye, putları ya da Allah'a eş tutulan şeyleri terk etmeye davet etti. Ancak kabilesinden pek az kimse ona inandı. Onların ise, ne Rasûlullah'ı korumaya, ne onun dinini yüceltmeye, ne de ortalığı sarmış olan haksızlıktan kendilerini savunmaya güçleri yetti. O, size bir erdem dilerse, size saygınlığı sunar (sevkeder) ve bir nimet bahşeder. Allah, sizi kendisine ve rasûlüne inanmakla, onu ve ashabını korumakla, onu ve dinini yüceltmekle, düşmanlarıyla savaşmakla rızıklandırdı. Siz ise onun, sizden olmayan düşmanlarına karşı şiddetli davranan kişiler oldunuz. Öyle ki Araplar, ister istemez Allah'ın emrine yöneldiler, itaat etmeyen kimseler de hor ve zelil olarak itaat ettiler. Sonunda Allah, dünyayı peygamberine ve size itaat ettirdi. Araplar, Hz. Muhammed'e sizin kılıçlarınızla itaat etti ve Allah, o sizden razı bir haldeyken ve içiniz rahatken onun ruhunu kabzetti. Diğer insanları bırakıp, siz bu işe (hilafete) sahip çıkınız. Çünkü hilafet, diğer insanların değil, yalnızca sizin işinizdir (size düşer).

Bunun üzerine hepsi birden şöyle cevap verdiler: " Görüşün doğru, sözün isabetlidir. Düşündüğüne asla karşı çıkmayacağız. Bu işi sana vereceğiz.(Halifelik için seni tayin ediyoruz)." Bu haber Hz. Ömer'e ulaştınca, Hz. Ebubekir'in yanına gidip durumu haber verdi. Onlar toplanmış haldeyken yanlarına gittiler. Hz. Ömer konuşma yapacağı sırada, Hz. Ebubekir izin istedi ve Allah'a hamd edip, O'nu övdükten sonra şöyle söyledi²⁵²:

²⁵² Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 63.

أيها الناس: نحن المهاجرون، أول الناس إسلاماً، وأكرمهم أحساباً، وأوسطهم داراً، وأحسنهم وجوهاً، وأكثر الناس ولادةً في العرب، وأمسئهم رحماً برسول الله صلى الله عليه وسلم، أسلمنا قبلكم، وقدمنا في القرآن عليكم، فقال تبارك وتعالى: "وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ"²⁵³ فنحن المهاجرون وأنتم الأنصار، إخواننا في الدين، وشركاؤنا في الفية. وأنصارنا على العدو، آويتم وواسيتم، فجزاكم الله خيراً، فنحن الأمراء، وأنتم الوزراء، لا تدين العرب إلا لهذا الحى من قريش، فلا تنفسوا على إخوانكم ما منحهم الله من فضله.

Ey insanlar! Biz ilk Müslümanlarız ve biz, soy bakımından en değerli, yurtları en orta yerde bulunan, en güzel yüzlü, Araplarda soyu en çok türeyen ve Rasûlullah'ın üzerine en çok titreyen insanlarız. Biz, sizden önce Müslüman olduk ve Kur'an'da sizden öne çıkarıldık. Yüce Allah şöyle dedi: "İslam'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensâr ile iyilikle onlara uyanlar var ya..." İşte biz, muhâcirleriz, siz de ensârsınız ve din kardeşimizsiniz. Ganimette ortağımız ve düşmana karşı yardımcılarımızınız. Bizi misafir edip, bize iyi davrandınız. Allah sizden razı olsun. Biz emirleriz, siz vezirlersiniz. Araplar, Kureyş'ten yalnızca bu kabileye itaat ederler. Allah'ın onlara bahşettiği fazlından dolayı kardeşlerinizi kıskanmayınız.

Bu hutbeden sonra Ensâr ve Muhâcir arasında müzâkereler bir süre daha devam etti. Son olarak Hz. Ebûbekir, yanındaki Hz. Ömer ve Ebû 'Ubeyde'yi işaret ederek onlardan birine biat edilmesini istedi. Ancak onlar Hz. Muhammed'e daha

²⁵³ Kur'an-ı Kerîm, Tevbe Suresi, 100.

yakın olduğunu belirterek, bu iş için Hz. Ebûbekir'in daha uygun olduğunu söylediler. Bunun üzerinde orada bulunan herkes Hz. Ebûbekir'e biat etti²⁵⁴.

İsyanları yatıştırmak için söylenen hutbeler de siyâsî hitâbet türlerindedir. İnsanlar isyan ettiğinde Hz. Osman'ın söylediği hutbe şöyledir²⁵⁵:

إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ آفَةً ، وَإِنَّ لِكُلِّ نِعْمَةٍ عَاهَةٌ. فِي هَذَا الدِّينِ عَيَّابُونَ ظَنَّانُونَ، يَظْهَرُونَ لَكُمْ مَا تُحِبُّونَ،
وَيُخْفُونَ مَا تَكْرَهُونَ. يَقُولُونَ لَكُمْ وَتَقُولُونَ. طَعَامٌ مِثْلَ النِّعَامِ، يَتَّبِعُونَ أَوَّلَ نَاعِقٍ، أَحَبُّ مَوَارِدِهِمْ إِلَيْهِمْ
النَّازِحُ. لَقَدْ أَقْرَبْتُمْ لَابِنِ الْخَطَّابِ بِأَكْبَرِ مِمَّا نَقَمْتُمْ عَلَيَّ. وَلَكِنَّهُ وَقَمَكُمْ وَقَمَعَكُمْ، وَزَجَرَكُمْ زَجَرَ النَّعَامِ
الْمَخْزُومَةِ. وَاللَّهِ، إِنِّي لِأَقْرَبُ نَاصِرًا، وَأَعَزُّ نَقَرًا -إِنْ قُلْتُ: هَلُمَّ- أَنْ تَجَابَ دَعْوِي مِنْ عُمَرَا! هَلْ تَفْقَدُونَ
مِنْ حَقُوقِكُمْ شَيْئًا؟ فَمَا لِي لَا أَفْعَلُ فِي الْحَقِّ مَا أَشَاءُ؟ إِذْنٌ فَلِمَ كُنْتُ إِمَامًا؟

Herşeyin bir âfeti, her nimetin de bir illeti vardır. Bu dinde size sevdiğiniz şeyleri gösterip, sevmediğiniz şeyleri gizleyen güvenilmez iki yüzlü kimseler var. Onlar size, siz de onlara bir şeyler söylüyorsunuz. Ayak takımı, deve kuşu gibidir, ilk öteni takip ederler. Onların en sevgili su kaynakları, uzak olanıdır. Bana kin güttüğünüzden daha fazlasıyla Ömer b. el-Hattâb'a biat ettiniz. Ancak o, sizi bir mal gibi çektir (sürükledi), sizi ezdi ve sizi hizmalı devekuşlarının azarlandığı gibi azarladı. Allah'a yemin olsun ki, size daha yakın bir yardımcıyım ve adam kuvveti bakımından da daha üstünüm. Ben, "Haydi!" dersem, çağırma Ömer'den daha fazla cevap verilir.

²⁵⁴ Hutbeler için bkz.:Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 61-65.

²⁵⁵Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 102; İliyyâ el-Hâvî, *fî'n-Nağdi ve'l-Edeb*, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, Beyrût 1989, c.II, s.97.

Sanki haklarınızdan bir şey mi kaybediyorsunuz? O halde, hak konusunda istediğimi neden yapmayayım? Öyleyse ben niye imam oldum?

Siyâsî hitâbetin bir diğer türünü, halife ve valilerin genellikle biat aldıktan sonra izledikleri siyâset hakkında halkı bilgilendirmek için söyledikleri hutbeleri oluşturmaktadır. Hz. Ömer'in bu hususta söylediği bir hutbesi şöyledir²⁵⁶:

أيها الناس، من أراد أن يسأل عن القرآن الكريم فليأت أباي بن كعب، ومن أراد أن يسأل عن الفرائض، فليأت زيد بن ثابت، من أراد أن يسأل عن الفقه، فليأت معاذ بن جبل، ومن أراد أن يسأل عن المال فليأتني، فإن الله جعلني خازنا وقاسما. إني بادئ بأزواج رسول الله فمعطيهم، ثم المهاجرين الأولين الذين أخرجوا من ديارهم وأموالهم أنا وأصحابي، ثم بالأنصار الذين تبوءوا الدار والإيمان من قبلهم، ثم من أسرع إلى الهجرة أسرع إليه العطاء، ومن أبطأ عن الهجرة، أبطأ عنه العطاء، فلا يلومن رجل إلا مناخ راحلته. إني قد بقيت فيكم بعد صاحبي، فابتليت بكم، وابتليت بي، وإني لن يحضرنني من أموركم شيء فأكله إلي غير أهل الجزاء والأمانة، فلئن أحسنوا لأحسنن إليهم، ولئن أساءوا لأنكلن بهم .

Ey İnsanlar! Kur'an-ı Kerîm hakkında soru sormak isteyen 'Ubey b. Kâb'a, ferâizden²⁵⁷ soru sormak isteyen Zeyd b. Sâbit'e, fıkıh hakkında suâl etmek isteyen Muaz b. Cebel'e, para(mal) hakkında sormak isteyen ise bana gelsin. Şüphesiz ki Allah beni haznedar ve paylaştıracı kıldı. Ben Rasûlullah'ın eşleriyle başladım ve

²⁵⁶ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 85; İbn 'Abdirabbih, a.g.e., IV, 153.

²⁵⁷ İslâm miras hukuku.

paradan onlara verdim. Sonra ben ve arkadaşlarımın da dahil olduğu, yurtlarından ve mallarından alıkonulan ilk muhacirlere, sonra onlardan önce yurda dönen ve imana gelen Ensar'a paylaştırdım. Hicret konusunda hızlı davranana, bağış hemen verildi. Hicreti yavaşlatanlar ise ağırdan alındı (bağış daha sonra verildi). Hiç kimse bineğinin durduğu yerden başkasına kabahat bulmasın (kınamasın). Ben de arkadaşımdan sonra sizin yanınızda kaldım. Sizi sınadım, siz de beni sınadınız. Sizin işlerinizden bana asla hiçbir şey gelmeyecek. Sizden gelecek şeyi ancak ceza ve emanet ehli olmayan yer. Onlar iyilik ederlerse iyilik ederim, kötülük ederlerse cezalandırırım.

Sıffin Savaşı'ndan önce Hz. Ali ve Muâviye, taraftar toplamak ve onları cihâda teşvik etmek amacıyla çok sayıda hutbe söylemişlerdir. Hz. Ali, bu hususta söylediği hutbelerden birinde Allah'a hamd ve senâdan sonra şöyle demiştir²⁵⁸:

أما بعد: فَإِنَّ الْخِيَلَاءَ مِنَ التَّجْبُرِ، وَإِنَّ النَّخْوَةَ مِنَ التَّكْبُرِ، وَإِنَّ الشَّيْطَانَ عَدُوٌّ حَاضِرٌ، يَعِدُّكُمْ الْبَاطِلَ، أَلَا
إِنَّ شَرَائِعَ الدِّينِ وَاحِدَةٌ، وَسُبُلُهُ قَاصِدَةٌ، مَنْ أَخَذَ بِهَا حَقَّقَ، وَمَنْ فَارَقَهَا حُجِّقَ، وَمَنْ تَرَكَهَا مَرَّقَ، لَيْسَ
الْمُسْلِمُ بِالْخَائِنِ إِذَا أَوْثَمِنَ، وَلَا بِالْمُخْلِفِ إِذَا وَعَدَ، وَلَا بِالْكَذَّابِ إِذَا نَطَقَ، نَحْنُ أَهْلُ بَيْتِ الرَّحْمَةِ، وَقَوْلُنَا
الصِّدْقُ، وَفِعْلُنَا الْفَضْلُ، وَمَنَا خَاتَمَ النَّبِيِّينَ، وَفِينَا قَادَةَ الْإِسْلَامِ، وَفِينَا حَمَلَةَ الْكِتَابِ، أَلَا إِنَّا نَدْعُوكُمْ إِلَى
اللَّهِ، وَإِلَى رَسُولِهِ، وَإِلَى جِهَادِ عَدُوهِ، وَالشَّدَةِ فِي أَمْرِهِ، وَابْتِغَاءِ مَرْضَاتِهِ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَحَجِّ
الْبَيْتِ، وَصِيَامِ شَهْرِ رَمَضَانَ، وَتَوْفِيرِ الْفَقِيِّ عَلَى أَهْلِهِ، أَلَا وَإِنْ مِنْ أَعْجَبِ الْعَجَائِبِ أَنْ مُعَاوِيَةَ بْنَ أَبِي

²⁵⁸ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 169-170.

سفيان الأمويّ، وعمرو بن العاص السّهْمِيّ، أصبحا يُحرّضان الناس على طلب الدين بزعمهما، ولقد علمتم لأني لم أُحالف رسول الله صلى الله عليه وآله قطُّ، ولم أعصه في أمر، أقيه بنفسي في المواطن التي يَنكُص فيها الأبطال، وتُرْعَد فيها القرائضُ، بنجدة أكرمني الله سبحانه بما وله الحمدُ، ولقد قُبِضَ رسول الله صلى الله عليه وآله، وإن رأسه لفي حجرِي، ولقد وليت غُسلَه بيدي وحدي، تُقَلِّبُه الملائكة المقربون معي، وإيم الله ما اختلفت أمة قط بعد نبيها، إلّا ظهر أهلُ حقها إلّا ما شاء الله.

Şüphesiz ki gurur azgınlıktan, kibir büyüklemeden (kendini büyük görmekten) gelir. Şeytan, hemen yanıbaşınızda hazır bir düşmandır, size boş şeyi vaadeder. Dikkat ediniz! Müslüman, müslümanın kardeşidir. Birbirinizden ayrılp zayıflamayınız. Bakınız! Dinin kanunları birdir, yolları doğrudur. Onlara uyan kimse Allah'ın rızasını kazanırken, onlardan ayrılan kimse yok olur ve onları terk eden kimse dinden çıkar. Müslüman güvenildiği zaman ihanet etmez, vaat ettiği zaman vaadine ters düşmez, konuştuğu zaman yalan söylemez. Biz rahmetin ehli beytiyiz, sözümüz doğru, amelimiz erdemdir. Son Peygamber bizdendir. İslâm'ın komutanları bizdendir. Kur'an'ı ezberleyenler bizdendir. Dikkatli olunuz! Biz sizi Allah yoluna, O'nun rasûlüne, düşmanlarıyla cihada, O'nun emrine hemen uymaya, rızasını kazanmaya, namaz kılmaya, zekât vermeye, Beytullah'ı hacetmeye, Ramazan ayı orucunu tutmaya ve ailenizin rızkını artırmaya davet ediyoruz. Hey! Kim tuhaf şeylere şaşırarak isterse, Muâviye b. Ebî Süfyan el-Umeviyyi ve Amr b. el-Âs es-Sehmiyyi'ye baksın. O ikisi sözleriyle, insanları dini istemeye teşvik ettiler. Siz de biliyorsunuz ki, ben asla, Rasûlullah (sav.)'a muhalefet etmedim ve hiçbir işte ona

isyan etmedim. Kahramanların geri durduğu ve korkudan bağrıların titrediği yerlerde bile ben canımla onu korurum. Allah'a hamd olsun ki, yardımıyla beni şereflendirdi. Rasûlullah (sav) vefat etti, başı kucığımdaydı ve onu yıkamayı tek başıma ben üstlendim. Mukarrib Melekler benimle birlikte onu çevirdi. Allah'a yemin olsun ki, Peygamber'den sonra ihtilafa düşmüş hiçbir ümmet yoktur ki, Allah'ın iradesi ile hak ehli üzerinde üstün olabilsin.

İslâmi Dönem siyâsî hutbelerinin çoğunu Şîîler, Hâricîler, Emevîler gibi siyâsî grupların kendi görüşlerini savundukları hutbeleri oluşturmaktadır. Bu anlamda her grubun en azından temsîli bir hutbesine değinmek, onların hitâbetindeki genel içeriği görebilme açısından yararlı olacaktır.

Şîîlerin hutbelerinde, hilâfetin Hz. Muhammed'in ailesinin hakkı olduğunu savunma, özellikle Hz. Hüseyin (ö.680)'in Kerbelâ'da şehit edilmesini Emevîler'in zulmünün delili olarak gösterme, Ehl-i Beyt'in hakkını savunma, Emevîleri eleştirme ve düşmanlarla savaşa davet etme gibi hususlar öne çıkmaktadır.

el-Hasan b. Ali (ö.670)'nin, babasının şehit edildiğini açıkladığı, ve çevresindekilerden biat aldığı hutbesi şöyledir²⁵⁹:

لَقَدْ قَتَلْتُمْ اللَّيْلَةَ رَجُلًا فِي لَيْلَةٍ فِيهَا نَزَلَ الْقُرْآنُ، وَفِيهَا رُفِعَ عِيسَى بْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَفِيهَا يُوشَعَ بْنِ نُونٍ، فَتَى مُوسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ، وَاللَّهُ مَا سَبَقَهُ أَحَدٌ كَانَ قَبْلَهُ، وَلَا يُدْرِكُهُ أَحَدٌ يَكُونُ بَعْدَهُ، وَاللَّهُ إِنْ كَانَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيَبْعَثُهُ فِي السَّرِّيَّةِ، وَجَبْرِيلُ عَنْ يَمِينِهِ، وَمِيكَائِيلُ عَنْ يَسَارِهِ، وَاللَّهُ

²⁵⁹ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., II, 1,2.

ما تَرَكَ صَفْرَاءَ وَلَا بَيْضَاءَ إِلَّا سَبْعَمِائَةَ دَرْهَمٍ مِنْ عَطَائِهِ، أَرَادَ أَنْ يَبْتَعَّ بِهَا خَادِمًا لِأَهْلِهِ، ثُمَّ خَنَقَتْهُ الْعَبْرَةُ فَبَكَى، وَبَكَى النَّاسُ مَعَهُ، ثُمَّ قَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ، مَنْ عَرَفَنِي فَقَدْ عَرَفَنِي، وَمَنْ لَمْ يَعْرِفَنِي فَأَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، أَنَا ابْنُ الْبَشِيرِ، أَنَا ابْنُ النَّذِيرِ، أَنَا ابْنُ الدَّاعِي إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَالسَّرَاجِ الْمُنِيرِ، أَنَا مِنْ أَهْلِ بَيْتِ، الَّذِينَ أَذْهَبَ اللَّهُ عَنْهُمْ الرَّجْسَ وَطَهَّرَهُمْ تَطْهِيرًا، وَالَّذِينَ افْتَرَضَ اللَّهُ مَوَدَّتَهُمْ فِي كِتَابِهِ إِذْ يَقُولُ: "وَمَنْ يَعْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا." فَأَقْتَرَفُ الْحَسَنَةَ مَوَدَّتُنَا أَهْلَ الْبَيْتِ.

Siz bu gece, hem de Kur'an'ın indiği, İsa b. Meryem (as.)'in göğe yükseltildiği, Mûsâ (as.)'nin dostu Yûşa' b. Nûn'un öldürüldüğü gecede bir adam öldürdünüz. Vallahi, ondan önce olan kimse onu geçmedi. Ondaki sonrasında da ne olacağını kimse bilemez. Vallahi Rasûlullah (sav.) olsaydı, ona sağında Cebrail solunda Mikâil olan bir tabur asker gönderirdi. Vallahi bağışından yediyüz dirhem dışında ne sarı (altın) ne de beyaz (gümüş) bıraktı. Onunla da ailesi için yardımcıları almak istedi. Sonra gözyaşlarına boğuldu ve ağladı. Onunla birlikte insanlar da ağladı. Sonra şöyle dedi: Ey insanlar! Beni tanıyan tanır, tanımayanlar içinse, ben el-Hasan b. Muhammed (sav.)'im. Ben müjdecinin oğluyum. Ben uyarıcının oğluyum. Ben, Allah'ın izniyle O'na davet edenin ve aydınlatıcı ışığın oğluyum. Ben, Allah'ın onlardan pisliği uzaklaştırdığı ve onları tamamen arındırdığı Ehl-i Beyt'tenim. Allah Kitâb'ında şöyle söyleyerek onların sevgisini farz koştı: "Kim güzel bir iş yaparsa, onun iyiliğini artırırız." Güzel iş, ehl-i beyt sevgisidir.

Kûfe'ye davet edilince yola çıkan Hz. Hüseyin, Emevî valisi 'Ubeydullah b. Ziyâd'ın askerlerinin yaklaşması üzerine Allah'a hamd ve senadan sonra taraftarlarına şöyle hitap etti²⁶⁰:

أَمَّا بَعْدُ: أَيُّهَا النَّاسُ، فَإِنَّكُمْ إِنْ تَتَّقُوا وَتَعْرِفُوا الْحَقَّ لِأَهْلِهِ، يَكُنْ أَرْضَى لَكُمْ، وَنَحْنُ أَهْلُ الْبَيْتِ أَوْلَى بِوَلَايَةِ
هَذَا الْأَمْرِ عَلَيْكُمْ مِنْ هَؤُلَاءِ الْمُدَّعِينَ مَا لَيْسَ لَهُمْ، وَالسَّائِرِينَ فِيكُمْ بِالْجَوْرِ وَالْعُدْوَانِ...

Şimdi de: Ey insanlar, Allah'tan korkup, hakkı onu hak edene tanırırsanız, Allah'ın rızasını kazanırsınız. Biz Ehl-i Beyt, bu işi (hilâfeti) üstlenmeye, hakları olmayan şeyleri iddia eden, size zulüm ve düşmanlıkla yürüyen bu kimselerden daha layığız...

Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet edip ona yardım etmedikleri için pişmanlık duyan, onu şehit edenleri ve onlara emir verenleri öldürerek bu günden kurtulabileceklerini düşünen bir grup Şiâ taraftarlarına *Tevvâbîn* (tövbe edenler) denilmiştir²⁶¹. Bu grupta bulunan 'Ubeydullah b. Abdillâh el-Murrî'nin, Hz. Hüseyin'in kanını almak için cihada teşvik ettiği hutbesinin bir kısmı şöyledir²⁶²:

...فَوَيْلٌ لِلْقَاتِلِ، وَمَلَامَةٌ لِلنَّحَادِلِ. إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَجْعَلْ لِقَاتِلِهِ حُجَّةً، وَلَا لِحَاذِلِهِ مَعْدِرَةً، إِلَّا أَنْ يُنَاصِحَ اللَّهَ فِي

التَّوْبَةِ، فَيُجَاهِدَ الْقَاتِلِينَ، وَيُيَايِدَ الْقَاسِطِينَ، فَعَسَى اللَّهُ عِنْدَ ذَلِكَ أَنْ يَقْبَلَ التَّوْبَةَ، وَيُقْبَلَ الْعَثْرَةَ، إِنَّنَا

²⁶⁰ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 38,39.

²⁶¹ Yiğit, İsmail, *Tevvâbîn*, TDVİA, İstanbul 2012, c. XXXXI, s. 49.

²⁶² Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 55,56.

نَدْعُوكُمْ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ وَسُنَّةِ نَبِيِّهِ، وَالطَّلَبِ بِدِمَائِ أَهْلِ بَيْتِهِ، وَ إِلَى جِهَادِ مُحَلِّينَ وَالْمَارِقِينَ، فَإِنْ قُتِلْنَا فَمَا
عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ، وَإِنْ ظَهَرْنَا رَدَدْنَا هَذَا الْأَمْرَ إِلَى أَهْلِ بَيْتِ نَبِيِّنَا.

Yazıklar olsun Hüseyin'i öldürenlere, ayıp ona yardım etmeyenlere! Allah, tövbelerinde samimi olmadıkça, katillerle savaşmadıkça, adaletten sapanlara (zalimlere) karşı çıkmadıkça katillerinin ve ona yardım etmeyenlerin özrünü kabul etmesin. Ancak bunu yaparlarsa Allah, tevbeleri kabul edip günahları bağışlayabilir. Biz sizi Allah'ın kitabına, peygamberinin sünnetine, Ehl-i Beyt'inin kanını almaya, haramı helal sayan ve dinden çıkanlarla cihada davet ediyoruz. Eğer öldürülürsek, Allah katındaki şeyler dindar kimseler için daha iyidir. Eğer üstün gelirsek, hilâfeti Peygamberimiz'in Ehl-i Beyt'ine geri veririz.

Hâricîler'in hutbelerinde ise kendilerinden olmayanlara karşı husûmet besleme ve dini hakkıyla yaşayan tek fırka olduklarına dair deliller sunma ön plâna çıkmaktadır. Ebû Hamza el-Ĥâricî (ö.748), Mekke'ye geldiğinde söylediği meşhur uzun hutbesinde, Hz. Muhammed, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'i övdükten sonra, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi izledikleri yoldan dolayı başarıya ulaşamadıkları hususunda eleştirmiştir. Daha sonra Muâviye'yi insanları köleleştirip İslâm dinini hilelerle bozduğu için, Yezîd b. Muâviye (ö.683)'yi de harama olan düşkünlüğünden dolayı eleştirmiştir. Sonra bütün Emevî halifelerini tek tek saymış, sıra Ömer b. Abdilaziz'e gelince onun hakkında bir şey söylemeden devam etmiştir.

Yezîd b. Abdilmelik (ö.724)'i eğlence ve harama düşkünlüğünden dolayı yerip, ona beddua etmiştir. Daha sonra gruplara geçerek Emevî fırkasını zalimlikleri ve haksızlıklarından dolayı, Şifî fırkasını ise işledikleri günahlar için Kur'an'ı delil

göstermelerinden ve sonra da Kur'an'ı terk edip kâhinlere uymalarından dolayı eleştirmiştir. Son olarak da Hâricî gençlerini samimi inanç ve ibadetlerinden dolayı övmüştür²⁶³.

Emevîler'in, özellikle fitnelerin çok olduğu Irak halkına söyledikleri hutbelerinde şiddet, tehdit ve korkutma ifadeleri ön plana çıkmıştır. Hutbelerinde Allah'ın yönetici olarak kendilerini seçtiği bu yüzden onlara haksızlık edildiği ve itaate layık oldukları gibi hususları da anmışlardır. Ziyâd b. Ebîh'in Basra halkına söylediği, el-Betrâ olarak adlandırılan hutbenin bir kısmı şöyledir²⁶⁴:

...قَرَّبْتُمْ الْقَرَابَةَ، وَبَاعَدْتُمْ الدِّينَ، تَعْتَدِرُونَ بِغَيْرِ الْعُدْرِ، وَتُعْضُونَ عَلَى الْمُخْتَلِسِ، كُلُّ امْرِيٍّ مِنْكُمْ يَذُبُّ
عَنْ سَفِيهِهِ، صَنِيعَ مَنْ لَا يَخَافُ عَاقِبَتَهُ، وَلَا يَرْجُو مَعَادًا، مَا أَنْتُمْ بِالْحُلَمَاءِ وَلَقَدْ اتَّبَعْتُمُ السُّفَهَاءَ... فَمَنْ
عَزَقَ قَوْمًا عَرَفْنَاهُ، وَمَنْ أَحْرَقَ قَوْمًا أَحْرَقْنَاهُ، وَمَنْ نَعَبَ بَيْنَنَا نَعَبْنَا عَنْ قَلْبِهِ، وَمَنْ نَبَشَ قَبْرًا دَفَنَاهُ حَيًّا فِيهِ،
فَكْفُوا عَنِّي لِأَيْدِيكُمْ وَأَلْسِنَتِكُمْ، أَكْفَفْ عَنْكُمْ يَدِي وَلِسَانِي... أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّا أَصْبَحْنَا لَكُمْ سَاسَةً،
وَعَنْكُمْ ذَادَةً، نَسَوْسُكُمْ بِسُلْطَانِ اللَّهِ الَّذِي أَعْطَانَا، وَنَذُوذُ عَنْكُمْ بِقِيِّ اللَّهِ الَّذِي حَوَّلَنَا، فَلَنَا عَلَيْكُمْ
السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ فِيمَا أَحْبَبْنَا... فَادْعُوا اللَّهَ بِالصَّلَاحِ لِأَيْمَتِكُمْ، فَإِنَّهُمْ سَاسَتُكُمْ الْمُؤَدَّبُونَ لَكُمْ، وَكَهْفُكُمْ
الَّذِي إِلَيْهِ تَأْوُونَ، وَمَتَى نَصَلُّحُوا يَصْلُحُوا، وَلَا تُشْرِبُوا قُلُوبَكُمْ بُغْضَهُمْ، فَيَشْتَدَّ لَدَيْكُمْ غَيْظُكُمْ...

²⁶³ Hutbenin Türkçe metni için bkz.: Kahyaoğlu, Yasin, *Hâricîlerde Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatîp*, HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy.V, 2003, s.124-126.

²⁶⁴ Hutbe metni için bkz.: Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 257-261.

...Akrabalıkla birbirinize yaklaşıp dinden uzaklaştınız. Özü olmayan bahaneler ileri sürüyorsunuz ve yolsuzluk yapana göz yumuyorsunuz. Herbiriniz cahilliğinizle, cezadan korkmayan ve ahireti istemeyen kimselerin yaptıklarını savunuyorsunuz. Siz yumuşak huylu kimselerle birlikte değilsiniz, cahillerin peşinden gittiniz...Kim bir kavmi boğarsa biz de onu boğarız. Kim bir kavmi yakarsa biz de onu yakarız. Kim bir evi (n duvarını) delerse, biz de onun kalbini deleriz. Kim bir mezar kazarsa onu oraya diri diri gömeriz. Öyleyse elleriniz ve dilleriniz benden sakındırın ki, ben de elimi ve dilimi sizden sakınayım...Ey insanlar, biz sizlerin yöneticileriniz ve savunucularınız olduk. Allah'ın bize verdiği yetkiyle sizleri yönetiyoruz ve O'nun bize bahşettiği ganimetleri sizin için koruyoruz. Öyleyse istediğimiz şeyler hususunda bize itaat etmeniz gerekir...Allah'tan liderleriniz için iyilik isteyiniz, çünkü onlar sizin eğiticileriniz, yöneticileriniz ve kendisine sığındınız mağaralarınızdır. İyi oldukları zaman siz de iyi olun. Kalplerinizi onlara karşı nefretle doldurmayın ki kızgınlığınız artmasın...

Emevîler hutbelerinde tehdit ve korkutma ifadelerinin yanı sıra, hakaret içerikli sözlere de yer vermişlerdir. Emevîler Dönemi şiirindeki anîf (sert) hiciv, hitâbette de ortaya çıkmıştır. Bu tür özellikle Emevî valisi Haccac b. Yusuf'un hutbelerinde görülmüştür²⁶⁵. Ayrıca Muâviye cami minberlerinde Hz. Ali'ye hakaret ve beddua edilmesini emretmiştir²⁶⁶. Emevî taraftarı hatîpler de, Ömer b. Abdilaziz onu yasaklayana kadar bunu adet haline getirmiştir²⁶⁷.

²⁶⁵ Ebû Zehra, *a.g.e.*, 246.

²⁶⁶ Hafâcî, Muhammed 'Abdu'l-Mun'im, *'Aşreyni'l-Umevî ve'l-'Abbâsî*, s.239; İbn 'Abdirabbih el-Endelusî, *a.g.e.*, V, 114,115.

²⁶⁷ Hafâcî, *a.g.e.*, 239.

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö.705)'ın minber üzerindeyken söylediği kısa bir hutbesi şöyledir²⁶⁸:

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ اللَّهَ حَدَّ حُدُودًا، وَفَرَضَ فُرُوضًا، فَمَا زِلْتُمْ تَزْدَادُونَ فِي الذَّنْبِ، وَتَزْدَادُ فِي الْعُقُوبَةِ، حَتَّى اجْتَمَعْنَا نَحْنُ وَأَنْتُمْ عِنْدَ السُّيُوفِ.

Ey insanlar, Allah hudutları belirleyip, farzları koymuştur. Siz günahınızı artırdıkça biz de cezayı artırmaya devam ettik. İşte sonunda siz kılıcın ağzında olduğunuz halde, bir araya geldik.

2.4.2. Sosyal Hitâbet

Bir durum hakkında halifeyi bilgilendirme, bağış isteme, şikâyet etme, taziyede bulunma, tebrik etme gibi çeşitli amaçlarla halife ve valilerin huzuruna giden heyetlerin hutbeleri ile nikâh hutbeleri sosyal hitâbetin türlerindedir.

Abdullah b. Zubeyr İfrikiyye²⁶⁹ 'nin fethi hakkında bilgi vermek için Hz. Osman'ın huzuruna gelmiştir. Ondan duydukları Hz. Osman'ın hoşuna gidince, bu konuşmayı halkın huzurunda yapmasını istemiştir. Zubeyr ise "Ey Müminler'in Emîri! Sen onların gözünde benden daha heybetlisin." demiştir. Bunun üzerine Hz. Osman, Allah'a hamd ve senâdan sonra "Ey insanlar! Allah size Ifrikiyye'yi bağışladı. Bu, inşallah bu haberi size anlatacak olan Abdullah b. Zubeyr'dir." demiştir. Minber yanında hutbe okuyan ilk kişi olarak adlandırılan Abdullah b.

²⁶⁸ Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 181.

²⁶⁹ Kuzey Afrika'nın ortasında bulunan İslâm eyaleti.

Zubeyr, Hz. Osman'ın durduğu minberin yanındaydı, hatîp olarak kalktı ve şöyle dedi²⁷⁰:

الحمد لله الذي ألف بين قلوبنا، وجعلنا متحابين بعد البغضة، الذي لا تُجحد نِعْمَاؤُهُ، ولا يزول ملكه، له الحمد كما حمد نفسه، وكما هو أهله، انتخب محمداً صلى الله عليه وسلم، فاختره بعلمه، وأتمته على وحيه، واختار له من الناس أعواناً، قذف في قلوبهم تصديقه ومحبته، فأمنوا به وعزروه ووقروه، وجاهدوا في الله حق جهاده، فاستشهد الله منهم من استشهد على المنهاج الواضح، والبيع الرابع، وبقى منهم من بقى، لا تأخذهم في الله لومة لائم.

أيها الناس: رحمكم الله، إنا خرجنا للوجه الذي علمتم، فكننا مع وال حافظ، حفظ وصية أمير المؤمنين، كن يسير بنا الأبردين، ويخفص بنا في الظهائر، ويتخذ الليل جملاً، يُعجل الرحلة من المنزل الجذب، ويطيل اللبث في المنزل الخصب، فلم نزل على أحسن حالة نعرفنا من ربنا، حتى انتهينا إلى إفريقية، فنزلنا منها حيث يسمعون سهيل الخيل، ورغاء الإبل، وقععة السلاح، فأقمنا أياماً، نُجْمُ كُرَاعِنَا، ونسلح سلاحنا، ثم دعوناهم إلى الإسلام و الدخول فيه، فأبعدوا منه، فسألناهم الجزية عن صغارٍ أو الصلح، فكانت هذه أبعد، فأقمنا عتيهم ثلاث عشرة ليلة نتأناهم، وتختلف رسلنا إليهم، فلما يئس منهم قام خطيباً، فحمد الله وأثنى عليه، وذكر فضل الجهاد، وما لصاحبه إذا صبر واحتسب، ثم نفضنا إلى

²⁷⁰ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 123-125; İbn 'Abdirabbihî, a.g.e., IV, 195-196.

عدونا، وقاتلناهم أشد القتال، يَوْمَنَا ذَلِكَ، وَصَبَرَ فِيهِ الْفَرِيقَانِ، فَكَانَتْ نِينَا وَنِيْبَهُمْ قَتْلَى كَثِيرَةً،
وَاسْتَشْهَدَ اللهُ فِيْهِمْ رِجَالًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ، فَبِتْنَا وَبَاتُوا، وَلِلْمُسْلِمِينَ دَوِيٌّ بِالْقِرَانَ كَدَوِيٍّ النَّحْلِ، وَبَاتَ
الْمُشْرِكُونَ فِي خُمُورِهِمْ وَمَلَاعِبِهِمْ، فَلَمَّا أَصْبَحْنَا أَخَذْنَا مَصَافِنَا الَّتِي كُنَّا عَلَيْهَا بِالْأَمْسِ، فَزَحَفَ بَعْضُنَا
عَلَى بَعْضٍ، فَأَفْرَغَ اللهُ عَلَيْنَا صَبْرَهُ، وَأَنْزَلَ عَلَيْنَا نَصْرَهُ، فَفَتَحْنَاهَا مِنْ آخِرِ النَّهَارِ، فَأَصْبَحْنَا غَنَائِمَ كَثِيرَةً،
وَفِيئًا وَاسِعًا، بَلَغَ فِيهِ الْخُمْسُ خَمْسَمِائَةَ أَلْفٍ، فَصَفَّقَ عَلَيْهَا مِرْوَانَ بْنِ الْحَكَمِ، فَتَرَكْتَ الْمُسْلِمُونَ قَدْ قَرَّتْ
أَعْيُنُهُمْ، وَأَغْنَاهُمُ التَّقَلُّ، وَأَنَا رَسُولُهُمْ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ، أَبَشِرُهُ وَإِيَّاكُمْ بِمَا فَتَحَ اللهُ مِنَ الْبِلَادِ، وَأَذَلَّ مِنَ
الشَّرْكِ، فَاحْمَدُوا اللهَ عِبَادَ اللهِ عَلَى آلَائِهِ، وَمَا أَحَلَّ بِأَعْدَائِهِ، مَنْ بِأَسِهِ الَّذِي لَا يُرَدُّ عَنِ الْقَوْمِ الْمَجْرِمِينَ .

Kalplerimizi birleştiren, nefretten sonra bizi birbirini seven insanlardan eyleyen Allah'a hamd olsun ki, O'nun nimetleri inkâr edilmez ve mülkü yok olmaz. Tıpkı kendini övdüğü gibi hamd O'na aittir. O da hamda aittir. (hamd ehlidir) O, Hz.Muhammed (sav)'i tercih etti ve onu ilmiyle seçti. Vahyini ona emanet etti ve insanlar arasından ona yardımcıları seçti. İnsanların kalplerine onun inancını ve sevgisini yerleştirdi, böylece insanlar ona inandı, hürmet etti ve saygı gösterdi. Allah için hakkını vererek cihat ettiler. Apaçık bir yol, kazançlı bir alışveriş uğruna şehit olmak isteyen, Allah yolunda şehit oldu. Geri kalanlar da kaldı. Kınayan birisi gibi onları Allah yolunda kınama.

Ey İnsanlar! Allah size rahmet etsin, biz bildiğiniz nedenden dolayı çıktık. Halifenin vasiyetini koruyan itaatkâr bir vali ile beraberdik. Bizi akşamları ilerletiyor,

öğlenleri de bize istirahat ettiriyordu. Verimsiz yerlerden çabucak geçip, verimli yerlerde uzun süre kalmak için develeri gece hızlıca sürüyordu. Rabbimizden gelen en iyi hâl üzere devam ediyorduk. Sonunda İfrikiyye'ye geldik. At kişnemeleri, deve böğürmesi ve silah seslerinin duyulabileceği yere gelince, orada bineğimizden indik. Birkaç gün orada kaldık. Bineklerimizi dinlendirdik, silahlarımızı onardık, sonra onları Müslümanlığa ve İslâm'a girmeye davet ettik ancak, ondan uzak durdular. Yenileceklerinden dolayı veya barış için onlardan cizye istedik, buna daha da soğuk baktılar. On üç gece onları razı etmek için bekledik. Elçilerimiz onlara gelip gitti. Onlardan ümit kesilince, bir hatîp çıktı. Allah'a hamd edip, O'nu övdü. Cihadın faziletinden ve öbür dünyadaki karşılıkları hesap edilip sabredilince, cihada girişenin (cihad ehlinin) neler kazanacağından söz etti. Sonra düşmanımıza saldırdık ve en şiddetli şekilde onlarla savaştık. O günümüzde iki taraf da (sonuna kadar) dayandı. Aramızda çok sayıda ölen oldu. Müslümanlardan şehit olanlar oldu. Geceleyin bekledik, onlar da beklediler. Müslümanların arı vızıltısı gibi Kur'an sesleri vardı. Müşrikler ise şarap ve oyunları ile geceyi geçirdiler. Sabah olunca çünkü safımızda yerimizi aldık, birbirimize doğru ilerledik. Allah bize bol bol sabır (dayanma gücü) verdi. Bize zaferi bahşetti ve günün sonunda orayı fethettik. Çok sayıda mal ve bol ganimet elde ettik. İki buçuk milyona ulaştı. Mervân b. el-Hakem hazinelerini doldurdu. Müslümanların gözleri aydın oldu ve ganimet onları zenginleştirdi. Ben, halifeye bunu bildirmek için gelen elçileriyim. Allah'ın size ihsan ettiği bu fethi, size ve ona müjdeliyorum. O, şirki zelîl kalmıştır. Ey Allah'ın kulları, günahkârlar kavminin karşı koyamayacağı gücünden ve düşmanlarını muaf tuttuğu nimetlerinden dolayı Allah'a hamdediniz.

Sonra sustu, babası Zubeyr ona doğru gelip, alnından öptü ve şöyle dedi:

- "ذُرِّيَّةٌ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ"²⁷¹ يا بُنَيَّ ما زلتَ تنطقُ بلسانِ أبي بكرٍ حتى صَمَتَ.

"Birbirinden gelen bir nesil...Allah her şeyi hakkıyla işiten ve bilendir." Ey yavrucuğum! Susana kadar Ebûbekr'in diliyle konuştuğun.

İslâm coğrafyası genişleyince fethedilen yerlerin durumu ile ihtiyaçları hakkında bilgi verme ve devlet işlerini görüşme amacıyla, halife huzuruna çıkma yaygınlaşmıştır²⁷². Kaynaklarda Emevîler Dönemine ait çok sayıda vefd hutbesine rastlamak mümkündür.

Irak'tan bir heyet, Muâviye'nin huzuruna geldi. Aralarında Temîm kabîlesinin ileri gelenlerinden el-Ahnef b. Qays (ö.687) da vardı. Onlara, kendileri dışında hiç kimse hakkında konuşma yapmamaları hususunda Muâviye'nin emri olduğu söylendi. el-Ahnef, Muâviye'nin huzuruna çıktı ve şu hutbeyi söyledi²⁷³:

لَوْلَا عَزْمَةُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ لِأَخْبِرْتُهُ أَنَّ دَافَّةً دَفَّتْ، وَنَازِلَةً نَزَلَتْ، وَنَائِبَةً نَابَتْ، وَنَائِبَةً نَبَتَتْ، وَكُلُّهُمْ بِهَمِّ

حَاجَةً إِلَى مَعْرُوفِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ بَرٍّ.

Mü'minlerin emîrinin kesin kararı olmasaydı, bir grubun göç ettiğini, bir felâketin indiğini, bir belânın geldiğini ve bir otun bittiğini ona haber verirdim. Zira bunların hepsi, mü'minlerin emîrinin iyiliğine ve şefkatine muhtaçtır.

²⁷¹ Kur'an-ı Kerîm, Âl-i 'İmrân Sûresi, 34.

²⁷² Dayf, Şevkî, *el- 'Aşru'l İslâmî*, 207.

²⁷³ Safvet, Ahmed Zekî, *a. g. e.*, II, 345.

Bu söz üzerine Muâviye ona, "Yeter ey Ebû Bahr, burada olanlara da olmayanlara da yettin." demiştir. Görüldüğü gibi el-Ahnef, Muâviye'nin emrine rağmen sözün gücünü kullanarak hem söylemek istediklerini dile getirmiş, hem de onun gönlünü fethetmiştir.

Muâviye vefat edip oğlu Yezîd hilâfeti üstlenince, hatîp heyetler onun huzuruna gelir, ancak Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî söze başlayana kadar taziye mi yoksa tebrik mi sunacaklarını bilemezler. es-Selûlî 'nin bu hutbesi şöyledir²⁷⁴:

يا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، آجَرَكَ اللهُ عَلَى الرَّزِيَّةِ، وَبَارَكَ لَكَ فِي الْعَطِيَّةِ، وَأَعَانَكَ عَلَى الرَّعِيَّةِ، فَلَقَدْ رُزِّتَ عَظِيمًا،
وَأُعْطِيتَ جَسِيمًا، فَاشْكُرْ اللهُ عَلَى مَا أُعْطِيتَ، وَاصْبِرْ لَهُ عَلَى مَا رُزِّتَ، فَقَدْ فَقَدْتَ خَلِيفَةَ اللهِ،
وَمُنِحْتَ خِلَافَةَ اللهِ، فَفَارَقْتَ جَلِيلًا، وَوَهَبْتَ جَزِيلًا، إِذْ قَضَى مَعَاوِيَةَ نَحْبَهُ، فَعَفَرَ اللهُ ذَنْبَهُ، وَوَلَّيْتَ
الرِّيَاسَةَ، فَأُعْطِيتَ السِّيَاسَةَ، فَأُورِدَكَ اللهُ مَوَارِدَ السُّرُورِ، وَوَقَّفَكَ لِصَالِحِ الْأُمُورِ.

Ey mü'minlerin emiri, Allah seni ağır kaybından dolayı mükâfatlandırın, bağış konusunda sana bereket versin ve tebâa konusunda sana yardım etsin. Büyük kayba uğradın ama daha büyüğü sana bağışlandı. Bağışlananlardan dolayı Allah'a şükret ve sana hediye verilenlerden dolayı ona (onun acısına) dayan. Sen Allah'ın halifesini kaybettin ama Allah'ın hilâfetine nail oldun. Bir büyükten ayrıldın ama sana çokça ihsan edildi. Muâviye öldü, Allah günahını bağışlasın. Başkanlığı sen üstlendin, siyâset sana verildi. Allah sana neşe kaynakları getirsin ve doğru işlerde Allah seni başarılı kılsın.

²⁷⁴ Aynı eser, c.II, s.250.

Mersiyyede taziye ve tebriği birleştiren ilk kişi olarak bilinen Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî²⁷⁵; secî, tıbak ve mukabele sanatına yer verdiği bu hutbesinde taziye ve tebriği bir arada başarılı bir şekilde sunmuş ve bu anlamda kendinden sonraki hatîplere örnek olmuştur.

Abdullah b. el-Ehtem, Ömer b. Abdilaziz huzurunda söylediği bir hutbede Allah'a hamd ve senadan sonra şöyle demiştir²⁷⁶:

أما بعد، فإنَّ الله خَلَقَ الخَلْقَ، غَنِيًّا عن طَاعَتِهِمْ، آمِنًا من مَعْصِيَتِهِمْ، والنَّاسُ يَوْمئذٍ في المِنَازِلِ والرَّأْيِ مُخْتَلِفُونَ، والعَرَبُ بِشَرِّ تلك المِنَازِلِ، أَهْلِ الوَبْرِ وَأَهْلِ المَدَرِ، تُحْتَازُ دَوْحُهُمْ طَيِّبَاتُ الدُّنْيَا وَرَفَاعَةُ عَيْشَتِهَا، مَيْتُهُمْ في النَّارِ، وَحَيْثُهم أَعْمَى، مع ما لا تُحْصَى مِنَ المَرْغُوبِ عنه، وَالْمَرْهُودِ فيه، فَلَمَّا أَرَادَ اللهُ أَنْ يَنْشُرَ فِيهِمْ رَحْمَتَهُ، بَعَثَ اليَهُم رَسولًا مِنْهُم " عَزِيزٌ عَلَيْهِ ما عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ"²⁷⁷ فَلَمْ يَمْنَعُهُمْ ذَلِكَ أَنْ جَرَحُوهُ في جِسْمِهِ، وَلَقَّبُوهُ في اسْمِهِ، وَمَعَهُ كِتَابٌ مِنَ اللهِ لا يَرْحَلُ إِلَّا بِأَمْرِهِ وَلا يَنْزِلُ إِلَّا بِإِذْنِهِ، وَأَضْطُرُّوهُ الى بَطْنِ غَارٍ، فَلَمَّا أَمَرَ بِالْعَزِيمَةِ أَسْفَرَ لِأَمْرِ اللهِ لَوْنُهُ، فَأَفْلَجَ اللهُ حُجَّتَهُ، وَأَعْلَى كَلِمَتَهُ، وَأَظْهَرَ دَعْوَتَهُ، فَفَارَقَ الدُّنْيَا نَقِيًّا تَقِيًّا، صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ قامَ بَعْدَهُ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُ، فَسَلَّكَ سُنَّتَهُ وَأَخَذَ سَبِيلَهُ، وَارْتَدَّتِ العَرَبُ فَلَمْ يَقْبَلْ مِنْهُم بَعْدَ رَسولِ اللهِ

²⁷⁵ Toprak, M. Faruk, *Mersiye*, TDVİA, İstanbul 2004, c. XXIX, s. 216.

²⁷⁶ Safvet, Ahmed Zekî, *a.g.e.*, II, 403,404.

²⁷⁷ Kur'an-ı Kerîm, Tevbe Sûresi, 128.

صلى الله تعالى عليه وسلم إلا الذي كان قابلاً منهم، فانتضى السيف من أعمادها، وأوقد النيران من
شعلها، ثم ركب أهل الحق أهل الباطل، فلم يبرح يفصل أوصالهم، ويسقي الأرض دماءهم، حتى
أدخلهم في الذي خرجوا منه، وقزهم بالذي نغروا منه، وقد كان أصاب من مال الله بكراً يرتوي عليه،
وحبشية ترضع ولداً له، فرأى ذلك غصة عند موته في خلقه، فأدى ذلك إلى الخليفة من بعده، وبرئ
اليهم منه، وفارق الدنيا نقياً تقياً، على منهاج صاحبه، رضي الله تعالى عنه، ثم قام من بعده عمر بن
الخطاب رضي الله تعالى عنه، فمصر الأمصار، وخلط الشدة باللين، فحسرت عن ذراعيه، وشمر عن
ساقيه، وأعد للأموال أفرانها، وللحرب آلتها، فلما أصابه قن المغيرة بن شعبة، أمر ابن عباس يسأل
الناس: هل يثبتون قاتله؟ فلما قيل له قن المغيرة، استهل بحمد الله أن لا يكون أصابه ذو حق في
القيء، فيستحل دمه بما استحل من حقه، وقد كان أصاب من مال الله بضعة وثمانين ألفاً، فكسر بها
رباعه، وكره بها كفالة أهله وولده، فأدى ذلك إلى الخليفة من بعده، وفارق الدنيا نقياً تقياً على منهاج
صاحبه، رضي الله تعالى عليهما، ثم إننا والله ما اجتمعنا بعدهما إلا على ظلع، ثم إنك يا عمر ابن
الدنيا، ولدتك ملوكها، وألقمتك نديها، فلما وليتها ألقيتها حيث ألقاها الله، فالحمد لله الذي جلا بك
حوبتها، وكشف بك كزبتها، امض ولا تلتفت، فإنع لا يذل على الحق شيء، ولا يعز على الباطل
شيء، أقول قولي هذا وأستعفي الله لي ولكم وللمؤمنين والمؤمنات.

Esas konuya gelince, Allah insanları, onların itaatine ihtiyacı olmayarak ve onların günahlarından (kötülüklerinden kendisine bir zarar gelmeyeceğinden) emin olarak yarattı. O zamanlarda insanlar, göçebe yaşayanlar ve yerleşik hayat sürenler olmak üzere farklı mertebelerde, farklı görüşlere sahiplerdi. Araplar, bu mertebelerin en kötüsü olan göçebe haldeydiler. Araplar dışındakiler, dünyanın güzel şeylerine ve refahına sahip olmuşlardı. Ölüleri cehennemdeydi, yaşayanları ise onlarla birlikte istenmeyecek ve takdir edilecek kadar çok şey olmasına rağmen kördü. Allah onlara rahmetini yaymayı isteyince, kendi içlerinden onlara bir peygamber gönderdi. "Sizin sıkıntıya düşmeniz ona (peygambere) çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir." Ancak bu onların, peygamberin bedenini yaralamalarını engellemedi. Beraberinde sadece Allah'ın emriyle hareket ettiği, ve O'nun izniyle inen bir Kitâb olduğu halde, onu kâhin olarak isimlendirdiler. Onu bir mağaranın içine girmeye mecbur ettiler. Ona sabretmesi emredildiğinde, Allah'ın emriyle yüzünün rengi ağardı. Allah onun zaferine yardım etti, sözünü yüceltti, davetine yardım etti. Sonra o (sav.), takvalı ve tertemiz bir halde dünyadan ayrıldı. Ondan sonra Hz. Ebûbekir (ra.) hilâfeti üstlendi. Peygamber'in sünnetini takip etti ve onun yolunu tuttu. Araplar dinden döndüler ve Rasûlullah (sav.)'tan sonra sadece kabul edenler itaat etti. Kılıçlar kınlarından çekildi, onların kıvılcımlarından ateşler yakıldı. Bâtıl ehli hak ehli üzerine çıktı. Aralarındaki bağları ayırmaya devam ettiler. Kanları yeryüzünü suladı. Sonunda, bâtıl ehlinden ayrılanları kendilerine dahil ettiler ve onlara nefret ettikleri şeyleri kabul ettirdiler. Allah'ın malından ona suladığı bir deve yavrusu ve çocuğunu emziren bir Habeşliden başka bir şey kalmadı. Bu, ölüm anında boğazında bir ukde olarak kaldı. Bu durum kendinden sonraki halifeye geçti. Onları geride bıraktı ve Hz. Muhammed gibi takvalı ve

tertemiz bir halde dünyadan ayrıldı, Yüce Allah ondan razı olsun. Ondan sonra hilâfeti Ömer b. el-Hattâb (ra.) üstlendi. Şehirler imar etti, şiddetle yumuşaklığı birbirine kattı. Kollarını ve paçalarını sıvadı. İşleri liyâkate göre dağıtıp, savaş için aletleri hazırladı. el-Mugîre b. Şu'be'nin kölesi ona kastedince, İbn Abbâs'ın insanlara " Ömer'in katilini ortaya çıkarabilir misiniz?" diye sormasını emretti. Ona el-Mugîre'nin kölesi olduğu söylendiğinde, ganimette hak sahibi olan birinin canına kastetmemesinden dolayı Allah'a hamd ederek sesini yükseltti. Onun hakkından helâl sayılanı kadar kanı da helâl sayıldı. Allah'ın malından ona seksen bin küsür bir pay düştü. Onunla evlerini kurdu, ailesinin ve çocuğunun kefâletini istemedi. Bu durum kendinden sonraki halifeye ulaştı. Arkadaşı Hz. Ebûbekir gibi dünyadan takvalı ve tertemiz bir şekilde ayrıldı.(Allah ikisinden de razı olsun.) Vallahi biz o ikisinden sonra, itham edilen kişiler dışında bir araya gelmedik. Sonra sen dünyanın oğlu ey Ömer, dünyanın gamı seninle uzaklaştı ve onun üzüntüsü seninle giderildi. Devam et, dönüp bakma! Çünkü hiçbirşey hakkı geçemez ve bâtili değerli kılamaz. Bu sözümü söylerken, Allah'tan benim için, sizin için ve kadın erkek tüm mü'minler için bağışlanmayı diliyorum.

Sosyal hitâbet türlerinden olan nikâh hutbelerinde genellikle kızı isteyen sözünü uzun tutması, cevap verenin kısa tutması tercih edilirdi. Ömer b. Abdilaziz'den kız kardeşini isteyen Muhammed b. Velîd b. 'Utbe b. Ebî Sufyân, uzun bir konuşma yapmıştır. Ömer b. Abdilaziz'in ona cevaben söylediği kısa hutbe ise şöyledir²⁷⁸:

²⁷⁸ İbn 'Abdirabbih, a.g.e., IV, 234.

الْحَمْدُ لِلَّهِ ذِي الْكِبَرِيَاءِ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَاتِمِ الْأَنْبِيَاءِ، أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ الرَّغْبَةَ مِنْكَ دَعَتَكَ الْبِنَا، وَ
الرَّغْبَةَ فِيكَ أَجَابَتَكَ مِنَّا، وَقَدْ أَحْسَنَ بِكَ ظَنًّا مَنْ أَوْدَعَكَ كَرِيمَتَهُ، وَاخْتَارَكَ وَلَمْ يَخْتَرْ عَلَيْكَ، وَزَوَّجَتْهَا
عَلَى كِتَابِ اللَّهِ: إِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ.

Azâmet sahibi Allah'a hamd olsun. Allah'ın salâtı, peygamberlerin sonuncusu Muhammed'in üzerine olsun. Asıl konuya gelince, isteğın seni bize sevketti ve bu isteğın bize cevap hakkı doğurdu. Değerlisini sana emanet eden kişi, senin hakkında olumlu düşündü. Seni seçti ve hiç kimseyi sana üstün tutmadı. Allah'ın kitâbında olan güzelce tutma ya da güzelce ayrılma şartına göre, onu seninle evlendirdim.

Bilâl el-Habeşî (ö.640)'nin Allah'a hamd ve senadan sonra, kendisi ve kardeşi için kız istediğı kısa hutbesi şöyledir²⁷⁹:

أَنَا بِلَالٌ وَهَذَا أَخِي، كُنَّا ضَالِّينَ فَهَدَانَا اللَّهُ، عَبْدَيْنِ فَأَعْتَمَنَا اللَّهُ، فَقَعِيرَيْنِ فَأَغْنَانَا اللَّهُ، فَإِنْ نُزَّوَجُونَا
فَالْحَمْدُ لِلَّهِ، إِنْ تَرُدُّونَا فَالْمُسْتَعَانُ اللَّهُ.

Ben Bilâl, bu da kardeşim. Biz yanlış yoldaydık, Allah bizi hidayete erdirdi. Biz köleydik, Allah bizi azât etti. Biz fakirdik, Allah bizi zengin etti. Bizi evlendirirseniz Allah'a hamd olsun, ama geri çevirirseniz Allah yardımcımızdır.

²⁷⁹ İbn 'Abdirabbih, a.g.e., IV, 234,235.

2.4.3. Dinî Hitâbet

İslâmiyetin gelmesiyle birlikte dinî bir forma ulaşan hitâbet, Cuma ve bayram namazlarında hutbenin farz olması sonucu dinî içerik açısından daha da zenginleşmiştir. İslâmî Dönemde dinî hitâbet, İslâm dininin, prensiplerinin, emir ve yasaklarının anlatılması, iyilik, fazilet ve takvaya davet etme, dünyayı bırakıp ahirete hazırlanmaya teşvik etme, diriliş ve hesap günü ile cennet ve cehennemi düşünmeye sevk etme gibi dinî öğütlerden oluşan hususları içermiştir.

Hz. Muhammed'in Medine'deki ilk Cuma hutbesi şöyledir²⁸⁰:

الحمد لله أحمدُهُ وأستعينُهُ وأستغفرُهُ وأستهديه وأؤمنُ به ولا أكفرُهُ، وأُعادي مَنْ يكفرُهُ، وأشهدُ أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأنَّ محمدًا عبده ورسوله أرسله بالهدى والنور والموعظة على فطرة من الرُّسُلِ وَقَلَّةٍ مِنَ الْعِلْمِ وضلالةٍ من الناسِ وانقطاعٍ من الزمانِ ودُنُوٍّ من الساعةِ وقُرْبٍ من الأجلِ، مَنْ يُطِيعِ اللهَ ورسوله فقد رَشَدَ، وَمَنْ يَعَصِيهِمَا فقد عَوِيَ وَفَرَطَ وَضَلَّ ضلالًا بعيدًا، وَأَوْصِيَكُمْ بتقوى الله فإنه خيرٌ ما أَوْصَى به المسلمُ المسلمَ أن يُحْضَهُ على الآخرةِ وأن يأمره بتقوى الله، فأحذروا الله من نفسه ولا أفضل من ذلك نصيحةً ولا أفضل من ذلك ذِكْرًا، وَإِنَّ تقوى الله لِمَنْ عَمَلَ به على وَجَلٍ ومخافةٍ مِنْ رَبِّهِ عَوْنٌ صِدْقٍ على ما تَبْعُونَ مِنْ أَمْرِ الآخرةِ، وَمَنْ يَصْلُحِ الذي بينه وبين الله من أمره في السِّرِّ والعلانيةِ لا يَنْوِي بذلك إلا وجهِ الله يَكُنْ له ذِكْرًا في عاجلِ أمره، وَدُخْرًا فيما بعد الموتِ حين يَفْتَقِرُ المرءُ إلى ما

²⁸⁰ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., I, 56,57.

قَدَمَ، وَمَا كَانَ مِنْ سِوَى ذَلِكَ يُؤَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رُؤُوفٌ بِالْعِبَادِ،
 وَالَّذِي صَدَقَ قَوْلَهُ وَأَنْجَزَ وَعْدَهُ لَا خُلْفَ لَذَلِكَ، فَإِنَّهُ يَقُولُ عَزَّ وَجَلَّ: " مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ وَمَا أَنَا
 بِظَلَمٍ لِلْعَبِيدِ"²⁸¹، فَاتَّقُوا اللَّهَ فِي عَاجِلِ أَمْرِكُمْ وَأَجَلِهِ، فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ، فَإِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ
 سَيِّئَاتِهِ وَيُعْظِمَ لَهُ أَجْرًا، وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا، وَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ يُوقِي مَقْتَهُ، وَيُوقِي عُقُوبَتَهُ،
 وَيُوقِي سُخْطَهُ، وَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ يُبَيِّضُ الْوَجْهَ وَيَرْضَى الرَّبَّ وَيَرْفَعُ الدَّرَجَةَ، خُذُوا بِحِطَّتِكُمْ وَلَا تُفْرَطُوا فِي
 جَنْبِ اللَّهِ، قَدْ عَلَّمَكُمْ اللَّهُ كِتَابَهُ، وَنَهَجَ لَكُمْ سَبِيلَهُ، لِيَعْلَمَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَيَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ، فَأَحْسِنُوا كَمَا
 أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ، وَعَادُوا أَعْدَاءَهُ، وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ، وَسَمَّاكُمْ الْمُسْلِمِينَ، لِيُهِلِكَ
 مَنْ هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ، وَيَحْيَا مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ، وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، فَأَكْثِرُوا ذِكْرَ اللَّهِ، وَأَعْمَلُوا لِمَا بَعْدَ الْيَوْمِ،
 فَإِنَّهُ مَنْ يُصْلِحْ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ اللَّهِ، يَكْفِهِ اللَّهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّاسِ، ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يَقْضِي عَلَى النَّاسِ، وَلَا
 يَقْضُونَ عَلَيْهِ، وَيَمْلِكُ مِنَ النَّاسِ، وَلَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ، اللَّهُ أَكْبَرُ، وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَظِيمِ.

Hamd, Allah'a mahsustur. O'na hamd eder, O'ndan yardım, bağışlanma ve hidayet dilerim. O'na inanır, O'nu inkâr etmem, inkâr edene de düşman olurum. Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına, O'nun bir olduğuna, ortağı ve benzeri olmadığına, Muhammed'in de O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet ederim. Allah onu, ilmin azaldığı, insanların sapkınlığa düştüğü, zamanın kesintiye uğradığı, kıyametin ve

²⁸¹ Kur'an-ı Kerîm, Kaf Sûresi, 29.

ecelin yaklaştığı bir dönemde hidayet, nur ve öğütle birlikte gönderdi. Allah'a ve Rasûl'una itaat eden, doğru yoldadır, onlara karşı çıkan ise sapıtmış, kusur etmiş ve büyük hataya düşmüştür. Size Allah'tan korkmayı tavsiye ediyorum. Müslümanın Müslümana en iyi tavsiyesi, onu ahrete teşvik etmesi ve ona Allah korkusunu emretmesidir. Allah'ın sizi sakındırdığı şeylerden sakınınız. Bundan daha üstün bir nasihat ve hatırlatma yoktur. Rabbinden korkarak ve sakınarak ibadet eden kimse için Allah korkusu, ahirette istediğiniz şey için güvenilir bir yardımdır. Kim gizli ve açık her işinde Allah'la arasını düzeltirse ve bunu sadece Allah rızası için yaparsa, dünyada yaptığı ile anılır. Öldükten sonra da bu, kendinden önce gönderdiği bir hayra ihtiyacı olduğu anda kendisine azık olur. Ancak Allah, böyle yapmayan kimse ile arasında uzak bir mesafe olmasını ister ve Allah sizi kendisinden sakındırır. Sözünü tutan ve vaadini yerine getiren Allah, kullarına karşı pek şefkatlidir. Yüce Allah şöyle der: "Benim katımda söz değiştirilmez ve ben kullara zulmedici değilim." Şimdiki ve sonraki işlerinizde, gizli ve açık yaptığımız şeylerde Allah'tan korkunuz. Kim Allah'tan korkarsa, Allah onun kötülüklerini bağışlar ve mükâfatını artırır. Allah'tan korkan, büyük bir kurtuluşa erer. Allah korkusu, onun şiddetinden, cezasından ve gazabından korur. Allah korkusu, yüzleri ağartır, Rabbi hoşnut eder, dereceyi yükseltir. Nasibinizi alınız ve Allah'a ibadette kusur etmeyiniz. Allah size inananların da inanmayanların da öğrenmesi için, Kitâb'ını ve yolunu bildirdi. Allah size ihsan ettiği gibi, sizde ihsanda bulununuz. Allah'ın düşmanlarına karşı koyunuz ve Allah yolunda hakkıyla mücadele ediniz. O, sizi seçip, Müslümanlar diye isimlendirdi ki, helak olanlar açık delillerle helak olsunlar, sağ kalanlar da açık delillerle sağ kalsınlar. Kudret, Allah'a mahsustur. Allah'ı çokça anınız. Bugünden sonrası için çalışınız. Kim Allahla arasını düzeltirse, Allah da onun insanlarla

arasını düzeltir. Çünkü Allah'ın insanlar üzerinde hükmü vardır, ancak insanların onun üzerinde hükmü yoktur. Allah'ın insanlar üzerinde tasarruf yetkisi vardır, ancak insanların onun üzerinde tasarruf yetkisi yoktur. Allah, en büyüktür. Yüce Allah'tan başkasında güç ve kudret yoktur.

Hiz. Muhammed'in diğer hutbelerinde olduğu gibi bu hutbesi de, kendinden sonraki hatîplere örnek olmuştur. Bu hutbede, insanlara sık sık tavsiye ettiği Allah korkusunu, dinî hutbelerin büyük çoğunluğunda görmek mümkündür. Hutbeler incelendiğinde , "أَوْصِيَكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ - اتَّقُوا اللَّهَ" (Size Allah'tan korkmayı tavsiye ediyorum- Allah'tan korkun.) gibi cümlelerin çok fazla kullanıldığı görülmektedir.

Abdullah b. Mesûd (ö.652)'un dinî nasihat içeren bir hutbesi şöyledir²⁸²:

أصدق الحديث كتاب الله، وأوثق العُرَا كلمةُ التقوى. أكرمُ الملل ملة إبراهيم، وخير السنن سنة محمد صلى الله عليه وسلم. خير الأمور أوسطها، وشر الأمور مُحدثاتها. ما قل وكفى خير مما كثر وألهى. خير الغني غني النفس، خير ما أُلقي في القلب اليقين. الخمر جماعُ الآثام. النساءُ حباله الشيطان. الشباب شُعبَةٌ من الجنون. حب الكفاية مفتاح المعجزة. شر الناس من لا يأتي الجماعة إلا دُبْرًا، ولا يذكر الله إلا هَجْرًا. أعظم الخطايا اللسان الكذوب، سبب المؤمن فسق، وقتاله كفر، وأكل لحمه معصية. من يتألَّ على الله يكذبه، ومن يغفر يغفر له. مكتوب في ديوان المحسنين: من عفا عفا الله عنه. الشقي من

²⁸² el-Bâkillâni, a.g.e., 224-225; İbn 'Abdirabbih, a.g.e., IV, 216.

شقي في بطن أمه، والسعيد من وعظ بغيره. الأمور بعواقبها. ملاك العمل خواتيمه. أشرف الموت الشهادة، من يعرف البلاء يصبر عليه. ومن لا يعرف البلاء ينكره.

En doğru söz; Allah'ın kitabı, en sağlam kulp; takvâ kelimesi, en asil din; İbrahim'in dini, en iyi sünnet; Hz.Muhammed (sav.)'in sünneti, işlerin en iyisi orta olanı, en kötüsü yeni çıkanıdır. Az veya yetecek kadar olan şey, çok olan ve oyalayan şeyden daha iyidir. En iyi zenginlik, nefis zenginliğidir. Kalbe konan en hayırlı şey, gerçektir. İçki, günahlara bulaşmaktır. Kadınlar, şeytanın tuzağıdır. Gençlik, delilikten bir kısımdır. Yeteri kadar olanı sevme (kanaatkârlık), mucizenin anahtarıdır. İnsanların en kötüsü, topluluğa sadece geriden katılan ve zor durum dışında Allah'ı anmayan kişidir. Günahların en büyüğü, yalancı dildir. Mü'min'in sövmesi fisk(ahlaksızlık), kavgası küfür, onun etini yemesi ise isyandır. Allah'a yemin eden kimse yalan söyler. Bağışlayan kimse bağışlanır. Muhsînlerin divanında şöyle yazar: Affedeni Allah da affeder. Bahtsız kimse, anasının karnında bahtsız olandır. Kendinden başkasına vaaz veren ise mutlu kimsedir. İşler sonları ile iş olurlar. Bir işin kalitesi, onun sonuyla bilinir. Ölümün en şereflişi şehâdetdir. Belâyı bilen kimse ona sabreder, bilmeyen ise onu inkâr eder.

Abdullah b. Mes'ud'un bu hutbesinin, Câhiliyye Döneminde hikmetli sözlerin peşpeşe sıralandığı nasihat içerikli hutbelerle benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Muhadram hatîplerden olan Seḥbân Vâil el-Bâhilî, fesâhati ve belâgati ile darb-ı mesel olmasına rağmen, ona sadece bir hutbe nisbet edilmiştir. Dinî nasihat içeren bu hutbesi şöyledir²⁸³:

إن الدنيا دارٌ بلاغٌ، والآخرة دار قَرَارٍ، أيُّها الناس، فخذوا من دار مَمَرِّكم لدار مَمَرِّكم، ولا تَهْتِكُوا
أستاركم عند من لا تُخْفَى عليه أسراركم. وأخرجوا من الدنيا قلوبكم قبل أن تُخْرَجَ منها أبدانكم، ففيها
حَيِّتُمْ ولغيرها خُلِفْتُمْ. إن الرجلَ إذا هَلَكَ قال الناسُ: ما تَرَكَ؟ وقالت الملائكة: ما قَدَّمَ لله؟ قَدِّمُوا
بَعْضًا يَكُنْ لَكُمْ، ولا تَخْلَفُوا كُلاًَّ فَيَكُونَ عَلَيْكُمْ !

Dünya, tebliğ (çalışma) yeridir. Ahiret ise kalıcı yurttur. Ey insanlar ! Geçiş yurdundan kalış yurduna bir şeyler götürünüz. Sırlarınızın gizlenmediği kişilerin yanında sır perdelerinizi indirmeyiniz. Bedenleriniz dünyadan çıkmadan önce, kalplerinizi dünyadan çıkartınız. Çünkü orada yaşadınız ve diğeri için (yurt) yaratıldınız. Kişi öldüğünde, insanlar onun ne bıraktığını sorar, melekler ise onun önden ne gönderdiğini sorar. Önden bir şeyler gönderiniz ki, sizin lehinize olsun, hepsini arkanızda bırakmayınız ki bu, aleyhinize olur.

Zâhidliği ile bilinen Emevî halifesi Ömer b. Abdilaziz'in dinî nasihat içeren bir hutbesi ise şöyledir²⁸⁴:

²⁸³ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., II, 463-464.

²⁸⁴ Aynı eser, II, 193.

إِنَّ الدُّنْيَا لَيْسَتْ بِدَارِ قَرَارٍ، دَارٌ كَتَبَ اللهُ عَلَيْهَا الفَنَاءَ، وَكَتَبَ عَلَى أَهْلِهَا مِنْهَا الظَّنَّ، فَكَمْ عَامِرٍ مُؤْتَقٍ
عَمَّا قَلِيلٍ يَخْرُبُ، وَكَمْ مُقِيمٍ مُعْتَبِطٍ عَمَّا قَلِيلٍ يَظْعَنُ، فَأَحْسِنُوا رَحْمَتِ اللهِ مِنْهَا الرَّحْلَةَ، بِأَحْسَنِ مَا
يَخْضَرُكُمْ مِنَ التُّقَلَةِ. "وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الرِّزَادِ التَّقْوَى"²⁸⁵. "إِنَّمَا الدُّنْيَا كَمَيْءٍ ظَلَالٍ قَلَصَ فَذَهَبَ، بَيْنَا ابْنُ
آدَمَ فِي الدُّنْيَا مُنَافِسٌ، وَبِهَا قَرِيرٌ عَيْنٍ، إِذْ دَعَاهُ اللهُ بِقَدْرِهِ، وَرَمَاهُ بِيَوْمِ حَتْفِهِ، فَسَلَبَهُ آثَارَهُ وَدِيَارَهُ وَدُنْيَاهُ،
وَصَيَّرَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ مَصَانِعَهُ وَمَعْنَاهُ، إِنَّ الدُّنْيَا لَا تَسُرُّ بِقَدْرِمَا تَضُرُّ، إِنَّهَا تَسُرُّ قَلِيلًا، وَتَجُرُّ حُزْنًا طَوِيلًا.

Dünya, kalıcı yurt değildir. Allah'ın kaderine yok olmayı yazdığı bir evdir. Allah oradakilerin kaderine de göçü yazmıştır. Yakında nice sağlam bina yıkılacak ve nice halinden memnun kişi (dünyadan) ayrılıp gidecek. Yanınızda gelebilecek en iyi şeyle oradan iyi bir şekilde ayrılın ki Allah size rahmet etsin: "...Azık toplayın, şüphesiz en iyi azık takvadır..."Dünya ancak azalarak kaybolan bir gölgenin gölgesi gibidir. Adem oğlu dünyada bir yarış içindeyken ve gözü aydınken, birdenbire Allah onu kaderine çağırır ve ona ecel okunu atar. Eserlerini, yurtlarını ve dünyasını ondan çekip alır ve o evleri ve binaları başka bir kavme aktarır. Dünya, zarar verdiği kadar mutlu etmez, biraz mutlu ederse uzun süre hüzne sürükler.

el-Ahnef b. Qays'ın kabilesine nasihat ettiği kısa bir hutbesi şöyledir²⁸⁶:

²⁸⁵ Kur'an-ı Kerîm, Bakara Sûresi, 197.

²⁸⁶ Safvet, Ahmed Zekî, a.g.e., II, 340.

يا بني تميم تحابوا بجمع كلمتكم، وتبادلوا تعتدل أموركم، وأبدؤوا بجهاد نطونكم وفروجكم، يصلح لكم

دينكم، ولا تغلوا يسلم لكم جهادكم.

Ey Temim oğulları, birbirinizi sevin ki gücünüz bir araya gelsin. Birbirinizle yardımlaşın ki işleriniz düzgün olsun. Midenizle ve cinsel isteklerinizle mücadele etmeye başlayın ki dininiz sizinle uyumlu olsun. Hainlik etmeyin ki mücadeleniz doğru düzgün olsun.

Arap Edebiyatı nesir türlerinden biri olan hitâbetin, kendinden sonraki nesrin temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Yazılı bir hutbe olarak değerlendirilen risâle²⁸⁷, büyük oranda İran ve Yunan yazışmalarından etkilenmesinin yanı sıra, hitâbetin şekli, konusu ve üslûbuyla şekillenmiştir²⁸⁸. Ayrıca Emevî Döneminde vâizlerin dinî öğüt vermek için hikâyelerle süsledikleri hutbeleriyle birlikte oluşan kıssa anlatma geleneğinin, makâme sanatının gelişmesine zemin hazırladığı düşünülebilir. Yine Emevî Döneminde bazı zâhid hatîpler, halife ve valilerin huzurunda öğüt verici konuşmalar yapmaya başlamışlar, Kur'an, hadis ve şiirlerle süsledikleri bu konuşmalarında sağlam ve etkileyici bir Arapça kullanmışlardır²⁸⁹. Bu anlamda yöneticiler huzurunda yapılan zühd ve takva hitâbeti, makame sanatının temelini bu dönemde oluştuğunu göstermektedir. Nitekim Abbasî Döneminde edebî hitâbet, sohbetlere konu olan makâmeler olarak değerlendirilmiş

²⁸⁷ Ferrûh, Ömer, *a.g.e.*, I, 374.

²⁸⁸ Yüçetürk, Gamze, *Endülüs Risâlelerinde İhvâniyyât* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s.9.

²⁸⁹ Ayyıldız, Erol, *Makâme*, TDVİA, 2003 İstanbul, c. XXVII., s.417.

ve daha sonra bir tür olarak ortaya çıkan makâme sanatının doğmasına zemin hazırlamıştır²⁹⁰.

²⁹⁰ Hafâcî, *a.g.e.*, 287.

SONUÇ

Siyasî ve hukukî yapısı gereği hemen hemen her alanda hitâbete ihtiyaç duyulan Atina'da, doğaçlama yapılan söylevlerin yerini önceden hazırlanılarak belirli kurallara göre yapılan konuşmalar almıştır. Böylelikle Antik Yunan'da daha M.Ö. V. yy. gibi erken bir dönemde hitâbet ilmi ortaya konmuştur. Araplarda ise hitâbetin Câhiliyye Döneminde doğaçlama yapıldığını ve bir bilim olarak ancak VIII. yy'da öğretilmeye başlandığını görüyoruz. Abbâsî Dönemine denk gelen bu yüzyılda hatîplerin çoğu, Araplarda yazılı dönemin de başlaması sayesinde, daha önceki dönemlerden kendilerine miras kalan hutbeleri inceleme ve ezberleme ya da eğitim yoluyla bu yeteneği edinmeye çalışmışlardır. Bu nedenle çalışmamızda hitâbetin daha özgün ve seçkin bir tür olduğu Câhiliyye Dönemi ile İslâmî Dönem hutbelerini inceledik.

Her ne kadar Arap coğrafyasında Helenizm ve Roma kültrünün izleri görülse de, Arap hitâbetinin bu kültürlerden etkilenmeksizin yalnızca Araplara ve Arapçaya özgü bir ifade sanatı olduğu açıktır. Şiir gibi hitâbetinde kendilerine bir yetenek olarak verildiği Câhiliyye Dönemi Arapları, mensûr anlatımda da oldukça başarılıdılar.

Sadru'l-İslâm Döneminde İslâmiyetle birlikte dinî, siyâsî ve ictimâî yapı değişmiş ve bu değişim hem tür hem özellik açısından hitâbete yansımıştır. Bu dönemde hitâbet, İslâm'a davet ve yeni dinin hükümlerinin anlatılması gibi hususlarda kullanılmış, Cuma ve bayram namazlarında hutbenin farz kılınması ile daha çok dinî bir içerik kazanmıştır. Hilâfet konusunda oluşan ihtilafların ve

Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıkların, Emevî Döneminde en üst noktaya ulaşmasıyla da bu dönemde hitâbet daha çok siyâsî bir şekil kazanmıştır.

Emevî Döneminde siyâsî parçalanma neticesinde şiir gibi nesrin de büyük bir gelişme gösterdiğini görüyoruz. Bu dönemde ortaya çıkan çok sayıda dinî grup, kendi davalarını haklı çıkarmak gayretiyle hitâbet sanatını bir araç olarak kullanmıştır. Diğer taraftan yöneticiler, valiler ve komutanlar hitâbeti, hükümleri altındaki insanları etkilemek, yönlendirmek ve yönetmek için bir araç olarak kullanmışlardır. Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un tehditkâr hutbeleri, bunun en güzel örnekleri sayılabilir.

Güzel söz söyleme sanatını bir üstünlük aracı olarak gören Araplar, çocuklarını hitâbet ve belâgât sanatlarına alıştırmaya çalışmışlardır. Câhiliyye Dönemi ile edebiyat alanında bağlarını yeniden kuvvetlendiren Emevî Dönemi hitâbeti, Câhiliyye Dönemindeki yapısını sürdürmekle beraber, İslâmî Dönemin de etkisinde kalmıştır. Böylelikle hitâbetin en güzel örneklerini Emevî Dönemi hitâbeti oluşturmuştur.

Câhiliyye Dönemi hutbelerinde şiir üslûbunun ağır bastığı görülürken, İslâmî Dönem hutbelerinin anlatım bakımından birbirleriyle ilgili, uzun cümlelerden oluşması, hitap edilen kesimin kültürünün yükselmeye başladığının bir göstergesi olmuştur.

İcâz, muvâzene ve izdivac gibi sanatlar kullanılması, şiirden alıntı yapılması gibi yönlerden Câhiliyye Dönemi hutbeleri ile benzerlik gösteren İslâmî Dönem hutbelerinde, büyük oranda secîden uzaklaşılması, ayrıntıya eğilim ve ibârelerin

uzatılması, Kur'an'dan ayetlere ve hadislere yer verilmesi ile hutbelere hamd ve salâtle başlanması gibi dil ve üslûp farklılıkları olmuştur.

İslâmî Dönemde ulaştığı edebî formu ve üslûbu ile risâle ve makâme gibi daha sonraki nesir türlerini etkileyen hitâbet, Arap Edebiyatı nesrinin temelini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Ayyıldız, Erol, *Makâme*, TDVİA, 2003 İstanbul, XXVII.

Baktır, Mustafa, *Hutbe*, TDVİA, İstanbul 1998, XVIII

Can, Yılmaz, *Minberin Cami Mimarisine Katılımı*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VIII, sayı.3, 2008.

Cirit, Hasan, *Kussâs*, TDVİA, İstanbul 2002, XXVI.

Corcî Zeydân, *Târîhu'l- 'Âdâbi'l-Lugati'l- 'Arabîyye*, Dâru'l-Hilâl, Kahire Tarihsiz,I.

Çağrıcı, Mustafa, *Arap; İslâm'dan Önce Araplar'da Din*, TDVİA, İstanbul 1991, III.

Dayf, Şevkî, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fî'n-Neşri'l- 'Arabî*, Dâru'l- Me'ârif, 9.Baskı, Kahire 1960.

-----, *Târîhu'l- Edebi'l- 'Arabî; el- 'Asru'l-İslâmî*, Dâru'l- Me'ârif, 20.Baskı, Kahire 2002.

-----, *Târîhu'l-Edebi'l- 'Arabî; el- 'Asru'l-Câhilî*, Dâru'l-Me'ârif, 24.Baskı, Kahire 2003.

Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi I; Câhiliye Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2012.

-----, *Arap Edebiyatı Tarihi II; Sadru'l-İslâm Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2009.

Durmuş, İsmail, *Seci*, TDVİA, İstanbul 2009, XXXVI.

el-Bâkıllâni, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *I'câzu'l-Kur'ân*, (tahkîk eden. es-Seyyid Ahmed Şakr), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 2009.

el-Câhiz, Ebû 'Usmân 'Amr b. Baħr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (tahkîk eden. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu'l Hâncî, 7.Baskı, Kahire 1418/1998, I-III.

el-Ferâhîdî, el-Hâlîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, (tahkîk eden. 'Abdulhamîd Hendâvî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût 1999, I.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muħît*, (tahkîk eden. Mektebu Tahkîkî't- Turâsi), Müessesetu'r-Risâle, 8.Baskı, Beyrût 2005.

el-İmam Muhammed Ebû Zehra, *el-Haṭâbe; Usûluha- Tarîḫuha fî Ezheri 'Usûriha 'inde'l-'Arab*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1934.

el-İşfehânî, Ebû'l-Ferec 'Ali b.el-Huseyin, *Kitâb'ul-Agânî*, (tahkîk eden. İhsan 'Abbâs), Dar'u Şâdır, Beyrût 2008, X.

el-İskenderî, Ahmed -'Anâni, Mustafa, *el-Vasîṭ fî'l-Edebi'l-'Arabî ve Tarîḫihi*, Matbaatu'l-Me'ârif, Mısır 1337/1919.

el-Kalkaşendi, eş-Şeyh Ebî 'Abbâs Ahmed, *Şubhu'l-'Âṣa*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1340/1933, I.

Emîl Bedî' Ya'kûb, *Mevsû'a 'Ulûmi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût 2006, V.

et-Ṭaberî, el-İmam Ebî Cafer b. Cerîr, *Şahîh Târîhu't-Ṭaberî es-Sîretu'n-Nebevî*, (tahkîk eden. Muhammed b. Tâhir el-Berzencî-Muhammed Subhî b. Hâllâk), Dâru İbn Keşîr, Beyrût 1428/2007, II.

ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târîhu'l- Edebi'l- 'Arabî*, Dâru Nehda, Kahire Tarihsiz.

Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l- 'Arabî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 4.Baskı, Beyrût 1981.

Feyyâd, Nikûlâ, *el-Haṭâbe*, Muessesetu Hindâvî, Kahire 2014.

Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.

Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l- 'Arabî; el-Edebu'l-Ḳadîm*, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1986.

Hafâcî, Muhammed 'Abdu'l-Mun'im, *el-Edebu'l- 'Arabî ve Târîhihi (fî 'Aşreyni'l-Umevî ve'l- 'Abbâsî)*, Dâru'l-Cîl, Beyrût h.1410/1990.

-----, *el-Ḥayâtu'l- Edebî fî'l- 'Asri'l-Câhilî*, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1412/1992.

İbn 'Abdirabbih el-Endelusî, Ahmed b. Muhammed, *el- 'İḳdu'l Ferîd*, (tahkîk eden. Abdulmecid er-Raḥîmî), Dâru'l Kutubi'l 'İlmiyye, Beyrût 1404/1983, I, III, IV, VI.

İbn Ḥacer el-'Askalânî, el-Hâfız Ebî'l-Faḍl Ahmed b. Ali, *el-İşâbe fî Temyîzi's-Şahâbe*, (tahkîk eden. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), Kahire 1429/2007, IX.

İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'Arab*, (tahkîk eden. Emîn Muhammed 'Abdulvehhâb - Muhammed es-Şâdık el-'Ubeydî), Dâru'l-İhyâi't- Turâsi'l-'Arabî, Beyrût 1416/1995,IV.

İbn Sellâm el-Cumahî, Muhammed, *Tabakâtu's-Şu'arâ*, (neşreden. Joseph Hell), Dâru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, Beyrût 1422/2001.

İbnu'l-Eşîr, el-Cezerî, Ziyâeddin, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-Târîh*,(tahkîk eden.Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Ḳâdî), Dâru'l Kutubi'l 'İlmiyye, Beyrût 1407/1987, I.

İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*,(tahkîk eden. İbn Ali b. Zeynel'âbidîn el-Hâirî, Basım yeri yok.1971.

İliyyâ el-Hâvî, *fî'n-Naḳdi ve'l-Edeb*, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrût 1989, II.

Kahyaoğlu, Yasin, *Hâricilerde Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatîp*, HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi,V, 2003.

Kârinçî, Dîl, (Dale Carnegie), *Fennu'l-Hatâbe*, (Neşreden. el-Visâm li'l-Hidmâti'l-Matba'iyye), Ammân 2001.

Kaya, Mahmut, *Hitâbet*, TDVİA, İstanbul 1998, XVIII.

Luîs Ma'lûf el-Yesûi', *el-Muncid fî'l-Luga*, Dâru'l-Meşriq, 19.Baskı, Beyrût Tarihsiz.

Mubârek, Zekî, *en-Nesr'ul-Fennî fî'l-Ḳarni'r-Râbi'*, Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ, 2.Baskı, Kahire 1934.

Quitbuddin, Tahera, "Classical Arabic Humanities in Their Own Terms", *Khuṭbe the Evolution of Early Arabic Oration*, (Edited by Beatrice Gruendler-Michael Cooperson), Leiden-Boston 2008.

Safvet, Ahmed Zekî, *Cemheretu Huṭabi'l-'Arab fî 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, Mısır 1302/1933, I, II.

Selen, Nevin, *Söz Söyleme Sanatının Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIX, sayı.1/4, 1979.

Ṭâlîmât, Gâzî - el-Eşķâr, 'İrfân, *el-Edebu'l Câhili*, Dâru'l- İrşâd, Humus, 1412/1992.

Toprak, M. Faruk, *Mersiye*, TDVİA, İstanbul 2004, XXIX.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, *Faslü'l-Hitâb*, TDVİA, İstanbul 1995, XII.

Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (nşr. J Milton Cowan), Wiesbaden 1961.

Yiğit, İsmail, *Emevîler; Siyâsî Tarih-Medeniyet Tarihi*, İstanbul 1995, XI.

-----, *Tevvâbîn*, TDVİA, İstanbul 2012, c. XXXXI.

Yücetürk, Gamze, *Endülüis Risâlelerinde İhvâniyyât* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

TEZ ÖZETİ

Bu tez, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmakta olup giriş bölümünde hitâbetin anlamları, diğer kelimelerle kullanımları ve bir ilim olarak hitâbetin tarihsel gelişimi hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci Bölümde, İslâm öncesi dönem olarak bilinen Câhiliyye Döneminde hitâbetten genel olarak bahsedilip, bu dönem hitâbetinin dil, üslûp, içerik açısından değerlendirmesi yapılmıştır.

İkinci Bölümde, İslâmî Dönem hitâbetinden genel olarak bahsedilip, bu dönem hitâbetinin dil, üslûp, içerik açısından değerlendirmesi yapılmıştır.

Sonuç Bölümünde ise, Arap Edebiyatında hitâbetin önemi, gelişimi ve daha sonraki nesir üzerinde olan etkisi saptanmıştır.

ABSTRACT

This thesis, consists of an introduction, two chapters and a conclusion. In the introduction, information has been given about lexical meanings of oratory (khaṭāba), the uses of its other words and historical development of oratory as a science.

In the first chapter, the oratory in the Jahiliyya Period has been known as Pre-Islamic Period has been generally mentioned and the oratory of this period has been evaluated in terms of language, wording and content.

In the second chapter, the oratory in the Islamic Period has been generally mentioned and the oratory of this period has been evaluated in terms of language, wording and content.

In the conclusion, the importance of oratory in the Arabic Literature, its development and its influence on subsequent artistic prose has been determined.